

CULEMBORGSE 'VOETNOTEN'

Koerbagh in Cuylenburgh

1600. gaga / benwaam / fraap / beboegd.

I. G.

Ignobel, onedel / een onedel mensch / die van onedele ouders gebooren is. Men maekt onderschept tusschen mensch en mensch / de een word edel genoemt / de ander onedel. Maar wie edel of ondel is / na mijn oordeel / moet ik eens met korte woorden seggen. Onedel is hy / die ongeleerd en onberstandig is / al waard dat hy van de grootste koning voortgekomen was: edel is hy / die wijs en geleerd is / alwaart dat hy van de armste bedelaar voortgekomen was.

Ignomie, versmaetheit / schande / oneere / schandblek / eerschending / naamschending. Ignominieus, schandelijk / smadelijk / eerloos / naamschending.

Ignorant, weet niet / weetloos / onkundig / onweetend.

Ignorant

die niet
Illiberalite
Illideren,
Illiquide,
Illiquide f
kende f
niet kla
gereken
Illisie, te
king.
Illuderen
Illuminat
Illumine
Illusie, b
Illufoir,
Illustrati
Illustre,
Illustrer
tigen,
Illuvie,

HANNAH LAURENS

ignobel, onedel, een onedel mensch, die van onedele ouders gebooren is. Men maakt onderscheyd tusschen mensch en mensch, de een word edel genoemd, de ander onedel. Maar wie edel of onedel is, na mijn oordeel, moet ik eens met korte woorden seggen. Onedel is hy, die ongeleerd en onverstandig is, al waard dat hy van de grootse Koning voortgekomen was: edel is hy, die wijs en geleerd is, alwaart dat hy vande armste bedelaar voortgekomen was.

Inleiding

IN DE herfst van 2019 was het 350 jaar geleden dat Adriaan Koerbagh, doctor in de medicijnen en meester in de rechten, in gevangenschap overleed in het Willige Rasphuis in Amsterdam. Wat had deze geleerde man misdaan om op zo'n trieste wijze aan zijn einde te komen? En hoe kwam het dat hij (tevergeefs) zijn straf had proberen te ontlopen in de vrijstad Culemborg?

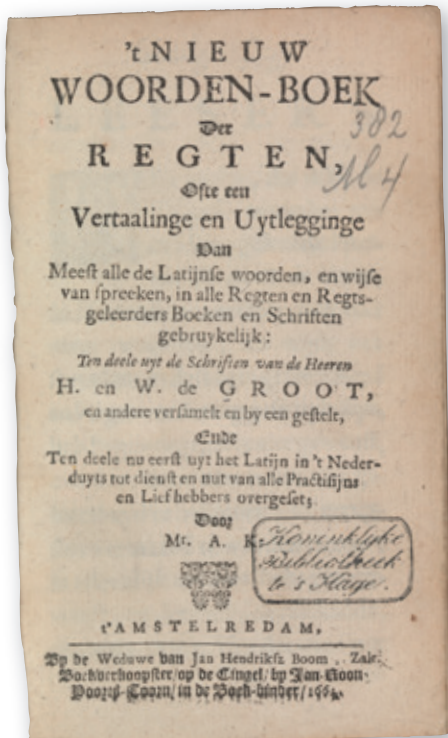
In deze Voetnoot volgen we het tragische lot van Adriaan Koerbagh (1633-1669), een tijdgenoot en geestverwant van de beroemde filosoof Benedictus de Spinoza (1632-1677). Net als Spinoza nam Koerbagh het voortouw in het rationele denken dat opkwam in de zeventiende eeuw. Adriaan Koerbagh stond voor de vrijheid om op basis van de rede (in plaats van het geloof) zelf tot inzichten te mogen komen, voor tolerantie jegens andersdenkenden en voor toegang tot waarheidsgetrouwe kennis voor iedereen.

Hoewel hij zelf tot de gegoede kringen van Amsterdam behoorde (zijn voorgd, Lambert Reynst, was een vooraanstaand regent) en aan verschillende universiteiten in de Republiek had

gestudeerd (Utrecht, Franeker en Leiden), zag hij het als zijn roeping om iederéén de kans te geven zichzelf te ontwikkelen. Koerbagh schreef daarom een tweetal woordenboeken. In 1664 publiceerde hij *'t Nieuw Woorden-boek der Regten*, waarin hij Latijnse termen uit de rechtswetenschap vertaalde en uitlegde in begrijpelijk Nederlands. In 1668 volgde *Een Bloemhof van allerley lieflijkheyd sonder verdriet*. Met de commotie die rond de publicatie van *Bloemhof* ontstond, begint ons verhaal.

In *Bloemhof* beperkte Koerbagh zich niet tot de rechtswetenschap maar vertaalde en gaf hij opheldering van vele Latijnse, Griekse, Hebreeuwse en Franse termen uit o.a. de theologie en de Bijbel. Hiermee begaf hij zich op gevaarlijk terrein.

Titelblad van 't Nieuw
Woorden-boek der Regten
uit 1664. Koninklijke
Bibliotheek, Den Haag.

In de tijd waarin Adriaan leefde, woedden er heftige godsdienstdebatten tussen katholieken en protestanten en tussen verschillende protestantse gezindten onderling. Het opkomende rationalisme van filosofen zoals Descartes en Spinoza vormde een bedreiging voor elk van deze geloofsstromingen en intensiveerde die strijd.

Koerbaghs kritische uitlatingen in *Bloemhof* op irrationele stellingen van de kerk haalden hem de woede van de Amsterdamse kerkenraad op de hals. Uit angst voor vervolging sloeg Koerbagh op de vlucht naar de ons welbekende wijkplaats Culemborg. Tijdens zijn verblijf in Culemborg zag Koerbagh de kans om zijn meesterwerk *Een Ligt Schijnende in Duistere Plaatsen* af te maken en in Utrecht te laten drukken. Dit liep echter niet goed af. Zoals we in het eerste hoofdstuk zullen lezen werd Koerbagh verraden door een anonieme verklikker die opereerde vanuit een herberg in Everdingen.

In het tweede hoofdstuk bespreken we hoe dit verraad kon leiden tot de veroordeling van Koerbagh en zijn opsluiting in het Willige Rasphuis in Amsterdam. Wat was er precies zo aanstotelijk aan Koerbaghs *Bloemhof*?

In het derde hoofdstuk gaan we dieper in op de ogenschijnlijke tolerantie van de Republiek in de zeventiende eeuw. We zullen zien dat, hoewel de Republiek aanzienlijk toleranter was dan andere Europese landen in die tijd, deze tolerantie zijn grenzen kende. Koerbagh begaf zich net wat te ver buiten deze grenzen en moest dit met opsluiting en – niet lang daarna – de dood bekopen.

In het vierde en laatste hoofdstuk gaan we in op de rol die Culemborg in Koerbaghs veroordeling speelde. Waarom bood Culemborg, een wijkplaats voor allerhande gespuis, geen bescherming aan Adriaan Koerbagh?

Het familiewapen van de Koerbaghs zoals in 1662 weergegeven in het 'Album Amicorum' van de dichter, schrijver en advocaat Johannes Blasius. Allard Pierson, Universiteit van Amsterdam, hs. V J 50.

De gebroeders Koerbagh in de moderne tijd getekend door Frank Dam. Van Adriaan noch van Johannes zijn portretten bekend.

In Koerbaghs verhaal komt de kleurrijke geschiedenis van de zeventiende eeuw tot leven. We lezen over de opkomst van wetenschap en rationalisme, van drang naar vrijheid voor de ontwikkeling van het individu, de politieke machtsverhoudingen binnen de Republiek en de – soms stroeve – betrekkingen tussen de Staten van Holland en het graafschap Culemborg. Koerbaghs optimisme en vooruitziende blik hadden hun oorsprong in deze bruisende en veelbelovende periode. Voor Koerbagh zelf kwamen ware tolerantie en vrijheid te laat.

Deze Voetnoot is een uitgave ter gelegenheid van de tentoonstelling ‘Adriaan Koerbagh (1633-1669): Eerherstel voor een Dwarse Denker’, die van 5 september tot en met 5 december 2020 te zien is in de kapel van Het Elisabeth Weeshuis Museum in Culemborg. De tentoonstelling is voortgekomen uit een samenwerking tussen Vereniging Het Spinozahuis en Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden. De tentoonstelling en deze Voetnoot zijn mede mogelijk gemaakt door steun van het Cultuurfonds Culemborg en de Provincie Gelderland.

De auteur wil Frank Mertens, Bart Leeuwenburgh en Cis van Heertum graag hartelijk danken voor hun kritische commentaar op een eerdere versie van deze tekst.

Hannah Laurens, zomer 2020

Klopjacht op Koerbagh

HET IS 1668, vrijdag 13 juli, een uur of vier 's middags. In de herberg van Everdingen, een dorp tussen Cuylenborch en Vianen, heeft de knecht van de Amsterdamse schout Cornelis Witsen een geheim *rendez-vous*. De knecht, Arnout Mergelcamp, verwacht er 'een man met een dassie om den hals gebonden met een root lint' te ontmoeten. Dat hij aan het juiste adres is, weet hij omdat de waardin van de herberg inderdaad, zoals zijn instructies hadden vermeld, 'Joppie' heet.¹

En warempel, 'een man met een dassie gebonden met een root lint' komt opdagen. Hij komt op Arnout af en vraagt: "Brengt ghy wat nieuws van Amsterdam?", waarop Arnout antwoordt: "Neen". Na deze vooraf afgesproken woordenwisseling overhandigt Arnout de man de brief van zijn baas, schout Witsen. De man met het dassie neemt het nieuws uit Amsterdam tot zich en schrijft meteen, terwijl Arnout wacht, een antwoord. Arnout neemt de brief van de man met het dassie in ontvangst en keert

Cornelis Witsen (1605-1669), met kapiteinshoed en drinkhoorn, op het schilderij van Bartholomeus van der Helst uit 1648 'De schuttersmaaltijd in de Voetboogdoelen of St. Jorisdoelen te Amsterdam ter viering van het sluiten van de vrede van Munster, 18 juni 1648'. Rijksmuseum, Amsterdam.

¹ In dit hoofdstuk zijn de citaten afkomstig uit de primaire bronnen met de nummers 1 tot en met 4, zie de bibliografie achterin deze Voetnoot. In deze bronnen wordt 'Culemborg' op allerlei manieren geschreven, zoals 'Cuylenborch', 'Cuylenburg', 'Culenburg' of 'Cuylemburch'. In de tekst gebruiken we daarom ook verschillende schrijfwijzen.

per ommegaande retour naar Amsterdam. De onderhandelingen, eerder die week per brief geïnitieerd door de man met het dassie, zijn met deze persoonlijke ontmoeting in volle gang gezet. Arnout reist de dagen erna meermaals op en neer tussen Amsterdam en Everdingen – totdat hem de informatie waar zijn baas Witsen op wacht is verstrekt en de man met het dassie zijn beloning heeft ontvangen: 1000 gulden (ruim € 11.000 anno 2020). Geen magere vangst voor het verraden van de schuilplaats van Adriaan Koerbagh.

‘Horrible en Godslasterlyke discoursen’

Wat vormde de aanzet tot deze clandestiene onderhandelingen? Waarom was schout Witsen bereid zo’n fors bedrag te betalen voor informatie over Adriaan Koerbaghs verblijfplaats? Wat had Adriaan Koerbagh, doctor in de medicijnen en rechtsgeleerdheid, misdaan?

Twee maanden eerder, op 18 mei 1668, was Adriaan gedagvaard door de ‘Vierschaer’ (rechtbank) van Amsterdam. Hij werd ervan beschuldigd dat hij zowel ‘bij monde als geschrifte’ ‘horrible en Godslasterlyke discoursen’ had gevoerd; dat hij niet alleen ‘ten aenhoren van andere menschen’ had gesproken, maar dat hij zijn ideeën ook had ‘doen drucken’ en ‘den druk onder den menschen [had doen] distribueren’. Dit was volgens de Vierschaer ‘een quaet en delict van de alderschadelikste gevolge’ dat ‘ten hoochsten [...] straffbaer’ was. De schout en schepenen verklaarden hem ‘vellich en boetschuldich’ en geboden hem ‘te compareren in persoon’: hij verloor zijn rechten, moest een boete betalen en diende zich persoonlijk bij de rechtbank te melden.

Adriaan had namelijk een boek laten drukken, getiteld *Een Bloemhof van allerley lieflijkheyd sonder verdriet, geplant door Vreederijk Waarmond, ondersoeker der waarheyd, tot nut en dienst van al die geen die der nut en dienst uyt trekken wil*. Over dit boek had het stadsbestuur direct na de publicatie in februari 1668 al klachten ontvangen. Volgens de Amsterdamse kerkenraad stond het vol ketterijen en moest het verboden worden. De magistraten gaven gehoor aan de beschuldigingen van de kerkenraad en gingen tot actie over. Alle exemplaren van *Bloemhof* die gevonden konden worden werden in beslag genomen.

Beslaglegging was volgens de kerkenraad echter niet voldoende. Zowel Adriaan als zijn twee jaar jongere broer Johannes,

*Het Stadhuis op de Dam
te Amsterdam. Schilderij
van Gerrit Adriaensz.
Berckheyde, 1672.
Rijksmuseum, Amsterdam.*

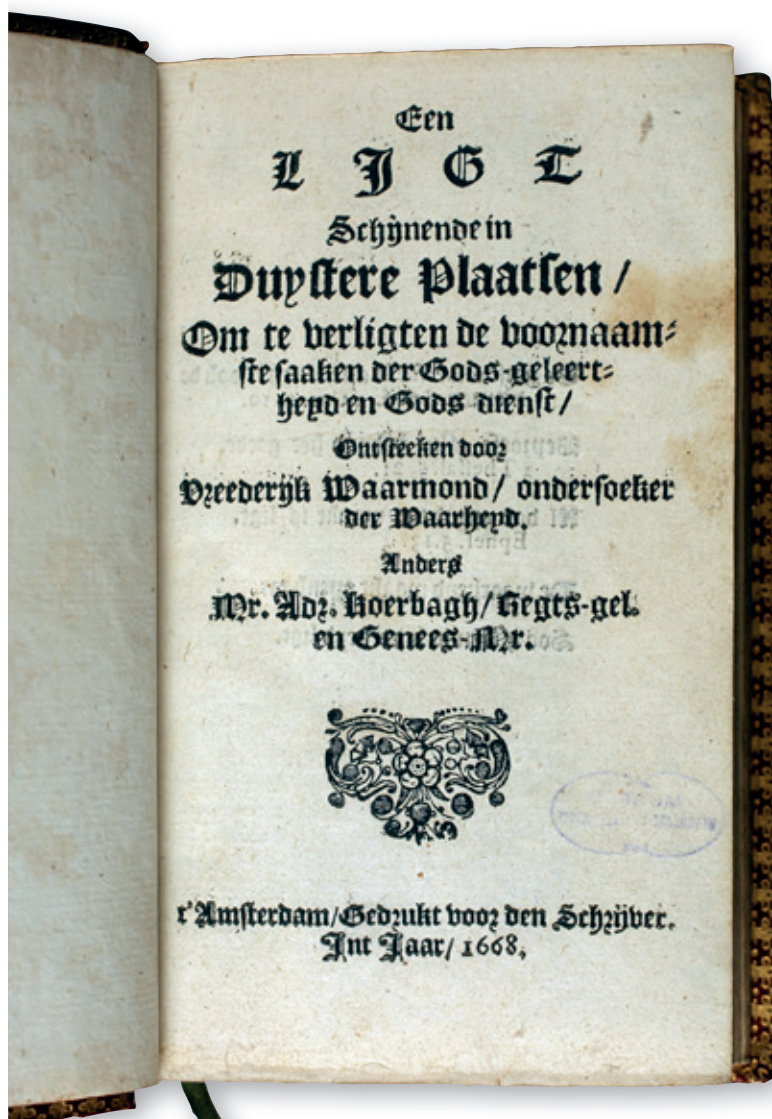
die theoloog was, stonden al jaren slecht te boek bij de kerkenraad. De preken van Johannes weken af van de gevestigde gereformeerde leer en Johannes hield er ‘horribele’ meningen op na. Adriaans ‘hoererij’ – hij had een kind verwekt zonder getrouwd te zijn – was losbandig en immoreel. Tegen *Bloemhof* moest daarom harder opgetreden worden.

De lobby van de kerkenraad was succesvol en de schout van Amsterdam, Cornelis Witsen, ging hoogstpersoonlijk bij Adriaan op bezoek. Hij nam alle exemplaren van *Bloemhof* uit Adriaans ‘cantoor’ mee. Witsen zou Adriaan ook meteen ‘in gyselinge genoomen hebben’ ware het niet dat de burgemeesters en schepenen daar geen toestemming voor hadden gegeven. Ongetwijfeld had Witsen later spijt dat hij Adriaan niet toch op dat moment gearresteerd had, want met de publicatie van *Bloemhof* was het ergste kwaad nog niet geschied.

Op de vlucht naar Cuylenburgh

Na Witsens bezoek vertrok Adriaan Koerbagh 'stillekens' naar Cuylenburgh, in die tijd een 'vrijstad' met eigen rechtspraak waar de wetten van Amsterdam en de Republiek niet golden. Vanuit Cuylenburgh schreef Koerbagh de schout en schepenen enkele brieven waarin hij aangaf waarom hij uit Amsterdam vertrokken was en waarin hij het stadsbestuur verzocht vrijuit te mogen gaan en zich te mogen verantwoorden. Waar hij zich precies in de

*Het titelblad van
Koerbaghs Een Ligt
Schijnende in Duystere
Plaatsen. In werkelijkheid
werd het werk niet te
Amsterdam gedrukt, maar
in Utrecht. Huis van het
Boek, Den Haag.*

Het drukken van Een Ligt werd halverwege stopgezet. De eerste 12 katernen (176 bladzijden) waren klaar. In twee overgebleven exemplaren is de rest van de tekst in handschrift toegevoegd. Huis van het Boek, Den Haag.

stad bevond liet Koerbagh niet weten. Ook vermeldde hij niet dat hij ondertussen aan een tweede boek werkte, getiteld *Een Ligt Schijnende in Duistere Plaatsen*. Dit boek liet Adriaan, via zijn broer Johannes, in Utrecht drukken bij een drukker genaamd Johannes van Eede. Vanaf dat moment begon de zaak werkelijk uit de hand te lopen.

Halverwege het drukken van *Een Ligt* legde Van Eede het drukproces stil. De aansporingen van broer Johannes en studievriend Abraham van Berkel, die op dat moment in Cuylenburgh woonde, waren tevergeefs. Van Eede vertikte het niet alleen om ook maar een letter meer op papier af te drukken: hij deed zelfs aangifte bij de autoriteiten, overhandigde het manuscript aan de Utrechtse schout en gaf de bergplaats van de katernen die reeds gedrukt waren door aan de Amsterdamse schout. Witsen confisqueerde de katernen en kreeg goedkeuring van de schepenen om

Johannes te arresteren. Johannes was namelijk als ‘proponent’ (kandidaat-predikant) al ‘lang by den kerkenraet verdacht geweest’ vanwege zijn afwijkende opvattingen. Ook werd gedacht dat hij wellicht ‘de voornaemste autheur vande twee boecken’ (*Bloemhof en Een Ligt*) was.

Hiermee kwam de zaak tegen de gebroeders Koerbagh in een stroomversnelling. Johannes, inmiddels teruggekeerd naar Amsterdam, werd door Witsen in het stadhuis gesignaleerd en ter plekke opgepakt. Maar ook Adriaans arrestatie kon niet lang meer uitblijven. De schepenen gaven nu wel toestemming voor zijn aanhouding en de graaf van Cuylenburgh werd verzocht hem uit te leveren. Zelfs in de vrijstad bleek Adriaan niet veilig, want de poorten van de stad werden gesloten en er volgde een zoekactie. Adriaan werd niet gevonden en de autoriteiten stelden ‘gelt op syn lyf’: er werd een beloning uitgelooft.

Eind april 1668 werd aan de inwoners van Culemborg duidelijk gemaakt dat het herbergen van de vluchteling ernstige gevolgen zou hebben:

*De Raden van sijn Excellentie den grave van Waldecq Piermont ende Culemborch doen te weten,
alsoo haer bij missive vande heere regierders der Stadt Amsterdam gebleecken is dat eenen Adriaen Keurbach, doctor juris et medicina sich gelust heeft te doen uijtgeven een seer infaem en godlasterlijck boeck [...]
en ons versoeckt den selven in verseeckeringe ende pede ligato te doen transporteeren [...]
heeren raden bij desen in name van sijn Excellentie wel expresselijck eenen ijder borger en inwoonder waerschouwen en niettemin interdiceeren den voorss. persoon in deze Stadt ende graeffschap van Culemborch te huijsen, te hoven noch te herbergen in geenderleij manieren [...]
op pene en verbeurte van 250 gl.*

Op straffe van 250 gulden werd het de burgers en inwoners van Culemborch verboden Adriaan in de stad of in het graafschap ‘te huijsen, te hoven’ of ‘te herbergen’. Het Amsterdamse verzoek om Koerbagh ‘in verseeckeringe ende pede ligato’ (geketend en met geboeide voeten) naar die stad te transporteren woog blijkbaar zwaar bij de Culemborgse autoriteiten.

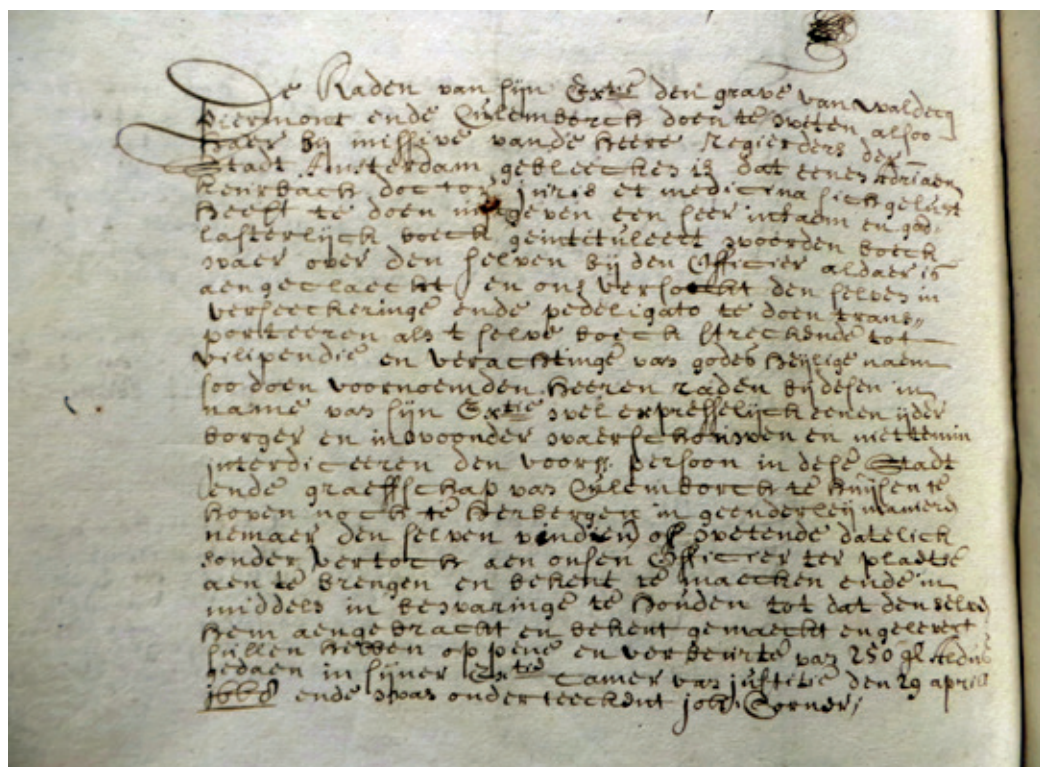
In de kraag gevat

Het zat de schout en schepenen van Amsterdam niet mee. Het dreigen met een boete leverde geen resultaat op, want Adriaan bleef onvindbaar. Johannes was dan wel in hechtenis genomen maar ontkende elke betrokkenheid bij het schrijven van de twee boeken. Hij had, zo gaf hij toe, zijn broer geholpen bij het in Utrecht laten drukken van *Een Ligt* en ook een hoofdstukje geredigeerd, maar daar was het bij gebleven. De schout en schepenen voelden zich genooddaakt tot het nemen van krachtigere maatregelen.

Op 18 mei werd Adriaan, zoals reeds beschreven, officieel door de Vierschaer gedagvaard. Als hij zich niet binnen een maand zou melden, zou hij ‘ten eeuwigen dage werden gebannen uijt den Lande van Holland ende Westvriesland met confiscatie van alle syne goederen’. Een maand verstreek en nog altijd geen spoor van Adriaan. Totdat, begin juli de man met het dassie opererend vanuit Everdingen zich meldde.

Na alle inspanningen – de beslaglegging op *Bloemhof*, het persoonlijke bezoek van Witsen aan Adriaan, de gesprekken met de drukker uit Utrecht, de beslagneming van de gedrukte katernen van *Een Ligt*, de zoekactie in Culemborg, de ondervragingen van Johannes, de officiële dagvaarding van Adriaan – is het wellicht te begrijpen dat schout Witsen inging op het enigszins verdachte aanbod van een louche tipgever. Met de eerste 1000 gulden op zak en de belofte nog eens 1000 gulden te ontvangen wanneer Adriaan daadwerkelijk opgepakt zou zijn, gaf de man met het dassie de informatie waar Witsen zozeer op gebrand was. Adriaan, zo vertelde de man met het dassie, verbleef inmiddels in Leiden, waar hij zich *incognito* vermomd met een ‘swarte pruyck’ door de stad bewoog. De man beschreef de straat, het huis, de trap, de kamer, en zelfs de ‘betsteede’ waarin Adriaan te vinden zou zijn. De sleutel van de kamer zou boven de deur liggen en om Adriaan thuis te treffen konden ze het best ’s ochtends binnenvallen. De informatie klopte tot in detail. Op 18 juli 1668, om 6 uur ’s ochtends, werd Adriaan Koerbagh aan de Koepoortsgracht in Leiden van zijn bed gelicht.

Het was niet Witsen maar een afvaardiging van de Leidse schout Hogerveen die Koerbagh in de boeien sloeg. Als deze nu maar ‘syn gedeelte’ van de boete zou krijgen en ‘voor de dienst werden beloont’ dan wilde Hogerveen Koerbagh wel uitleveren. Aldus geschiedde, en onder begeleiding van Arnout Mergelcamp,

In het Oud Archief
Culemborg bevindt zich
de waarschuwing aan de
Culemborgers om Adriaan
Koerbagh geen bescherming
te bieden. Regionaal Archief
Rivierenland, Tiel.

de knecht van Witsen, werd Adriaan Koerbagh op 19 juli op een ‘waeghen’ van Leiden naar Amsterdam gereden en aldaar opgesloten.

De volgende dag vond Adriaans verhoor plaats. Hij verklaarde *Bloemhof* en *Een Ligt* zonder hulp van wie dan ook geschreven te hebben. Zorgvuldig sloot hij tijdens het verhoor al zijn dierbaren en collega’s uit van medewerking. Zijn broer Johannes had wel eens wat gecorrigeerd, maar had verder nooit geholpen bij het schrijven van de boeken en had ze zelfs nooit gelezen. Zijn kennis, de – nu beroemde, maar toen beruchte! – filosoof Spinoza had geen idee van *Bloemhof* en *Een Ligt*. Adriaans studievriend Abraham van Berkel, die in Cuylenburgh woonde, had er nauwelijks weet van. Met de eigenzinnige politieke denker Franciscus van den Enden had hij al enkele jaren maar weinig contact en ook met de vrijzinnige ‘collegiant’ Jan Knol had hij nooit over geloofskwesties uit *Bloemhof* gesproken (de collegianten waren een vrijzinnige stroming waartoe enkele van Spinoza’s beste vrienden behoorden).

De 'pyncamer' van het stadhuis in Amsterdam (tegenwoordig het Koninklijk Paleis Amsterdam), hier tijdens een restauratie in gebruik als tekenkamer. De reliëfs in de boog laten allerlei martelwerktuigen zien (detail). Stadsarchief, Amsterdam.

Voor de Vierschaer

Ongeveer een week later werden beide broers berecht. De eis tegen Adriaan werd door Cornelis Witsen voorgedragen in de ‘pyncamer’ (de martelkamer) van het Amsterdamse stadhuis:

*dat soude syn gebracht worden op het schavot
Tot dien eynde voor het stadthuys op
de gewoonlycke plaets op te rechten
en met een gloeyende priem gesteecken
worden door syn tong
nae dat hem syn rechter duym sal
weesen afgehouden.
de boecken of verbrant, in t openbaer
ofte op een stille plaets, naer goet-
vinden van den Rechter
en voors gecondemneert werden inde
costen soo ordenares als extreordenares
gedaen, en miese van Justitie
met confiscatie syner resteerende
goederen, en op geslooten 30 Jaaren.*

Een schavot zou voor het stadhuis worden opgericht; Adriaan zou met een gloeiende priem door zijn tong gestoken worden nadat zijn rechterduim zou zijn afgehakt; zijn boeken zouden of in het openbaar of op een afgelegen plaats worden verbrand; alle gerechtskosten zouden bij hem in rekening worden gebracht; zijn resterende goederen zouden geconfisqueerd worden; en hij zou 30 jaar lang opgesloten worden.

Op de vraag of Adriaan ‘yts op den eysch had te segghen’ antwoordde hij dat hij berouw en spijt had van alles en beloofde hij een beter leven te leiden. De schepenen trokken zich terug en beraadden zich, zonder aanwezigheid van de schout, op het vonnis. Schepen Hans Bontemantel verwees o.a. naar een plakkaat uit 1653, waarin was vastgelegd dat godslasteraars verbannen moesten worden. Op grond daarvan zou Adriaans straf verbanning moeten zijn. Maar omdat Adriaans boeken verder gingen dan de geschriften waar het plakkaat op gericht was, en er voorkomen moest worden dat dergelijke boeken in de toekomst geschreven en gedrukt zouden worden, zouden ze Adriaan tegen

Ten dien synde voor her stads borg op
 de gewondlycke plaats op 12 12
 1 mee. de glazende priem gesprek
 vandy door sy-ten
 nae die hem sy- vordet dym sel
 wiff af gehoud.

De burch of vdrane. en opentel
 ofe op een stille plaats. nat gods-
 vndz van de Rucht

1 vours grondsmatte vndz inde
 ofe for vdrans als de vdrans
 gids. 1 miffe van Lijne
 men confisicair synde afsteltende
 goddich, 1 op gellous vdrans.

vdrich syfel godden Lyde, kuse
 de her fiespeltende lidenen, son-
 miffel 1 vdrich voor gelle. als
 de syfel van de schone vdrans. vdrich
 inde gemede, ofe op de syfel
 b. d. 12 12.

vdrich op de kordich, anouren dat
 vdrich 1 vdrich van alles b. d.
 vdrich vdrich vdrich een
 beede L. d. 12 12.

vdrich op de schone vdrich
 vdrich vdrich vdrich vdrich
 vdrich, als de her gelle vdrich
 fells b. d. 12 12. vdrich vdrich
 vdrich vdrich vdrich vdrich
 vdrich vdrich vdrich vdrich

Links: Hans Bontemantel (1613-1688) was een koopman en schepen van Amsterdam. Hij hield uitgebreide aantekeningen bij van vergaderingen en gebeurtenissen in Amsterdam en de Staten van Holland. Hier de bladzijde met zijn versie van de strafeis tegen Adriaan. Stadsarchief, Amsterdam.

borg vast kunnen zetten. Als de borgsom hoog zou zijn, zou Adriaan voorlopig niet vrijkomen.

De andere schepenen stelden zich echter een stuk minder coulant op. Het vonnis tegen Adriaan luidde: ‘10 Jaaren in beslooten hechtenisse’ en ‘10 Jaaren gebannen uyt deese stadt en iuridictie een myle int ronde’, daar bovenop nog een boete van 4000 gulden waarvan de ene helft voor de armen zou zijn en de andere helft voor de schout, plus de betaling van 2000 gulden gerechtskosten. Voor de beloning van de man met het dassie, in totaal 2000 gulden, kon Adriaan dus zelf opdraaien.

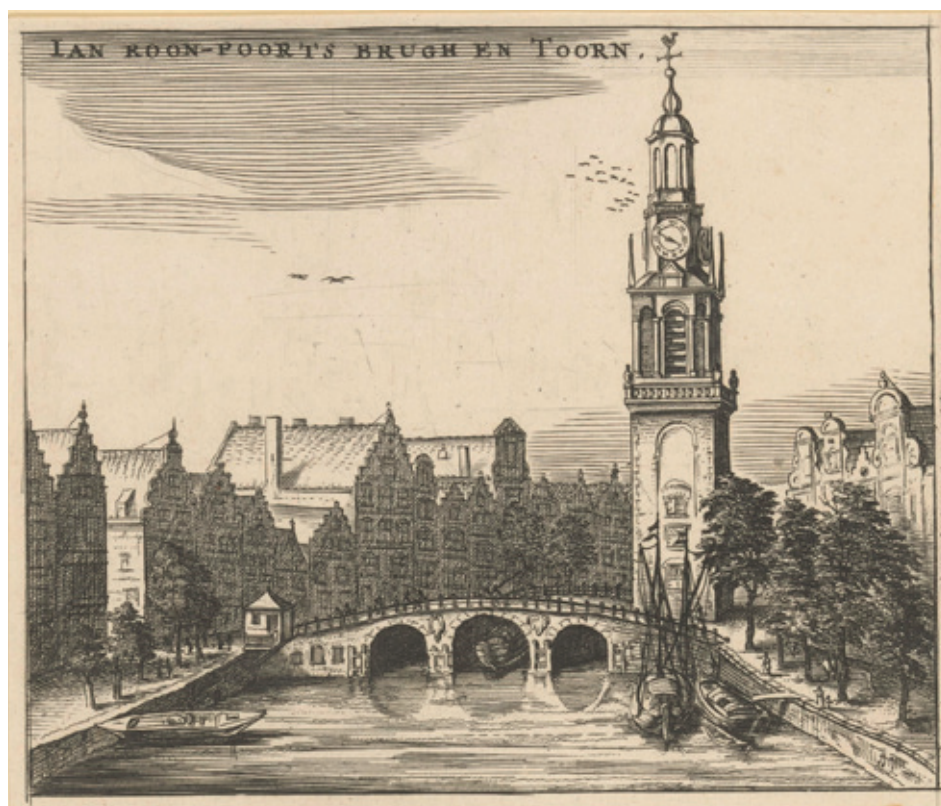
Wat was Johannes’ lot? De schout droeg de volgende eis voor:

*dat soude werden binnens camer gegeeselt
en op geslooten blyven 12 Jaaren
gemulcteert in een amende nae discretie van de heeren
en costen en miese van Justitie*

Tegen Johannes werd geseling in de martelkamer, 12 jaar opsluiting, en het betalen van de gerechtskosten geëist.

Hierop gaf Johannes te kennen dat hij zich hield bij zijn bekentenis, namelijk, dat hij niets onbillijks en goddeloos had geschreven en dat hij Adriaans boeken niet had gelezen. Daarnaast, vond Johannes, waren Adriaans boeken een kerkelijke gelegenheid en was het dus aan de kerk om over Adriaans boeken te oordelen. Het ergste wat er dan zou kunnen gebeuren was ‘excommunicatie’ (verwijdering uit het kerkgenootschap), maar geen boete, opsluiting of verbanning. Hier waren de schepenen het absoluut niet mee eens. Het was niet aan de gevangene om te oordelen wie over dit soort zaken ging!

Wederom trokken de schepenen zich terug om zich op het vonnis te beraden. Er werd gepleit voor enkele jaren gevangenisstraf en verbanning. Opnieuw zette schepen Bontemantel zich in voor een relatief milde straf. Verbanning – en opsluiting al helemaal! – zouden gefundeerd moeten zijn op een bekentenis en niet op verklaringen van anderen over wat Johannes al dan niet gezegd zou hebben. Johannes zou moeten beloven zich voortaan ‘eerlyck te [ge]draeghen’ en het betalen van de gerechtskosten zou voldoende moeten zijn, temeer omdat Johannes intussen al zo’n tien weken had vastgezet.

Gezicht op de Jan Roodenpoortstoren te Amsterdam, waar Adriaan Koerbagh enige tijd gevangen zat. Prent uit 1664, toegeschreven aan Jan Veenhuysen. Rijksmuseum, Amsterdam.

Ditmaal was Bontemantels pleidooi succesvol. Johannes kwam er met een scherpe vermaning en het betalen van de gerechtskosten vanaf. Adriaan, daarentegen, ontliep de bajes niet. Hij werd opgesloten in de Jan Roodenpoortstoren, een oude vestingtoren die dienstdeed als openbare klokkentoren en gevangenis. Daarvandaan werd Adriaan op 19 september overgebracht naar het Willige Rasphuis, een werkhuis waar bedelaars, landlopers, en ontspoorde kinderen werden ondergebracht en aan het werk werden gezet. Of Adriaan als gevangene ook heeft moeten werken is onduidelijk. Dominee Vinckius en een ouderling gingen op bezoek – de enige keer dat de kerkenraad nog naar Adriaan heeft omgekeken – en lieten weten dat Adriaan zich berouwvol opstelde. De opzienster van het Willige Rasphuis, echter, beklagde zich over de onrust die Adriaan met zijn rebelse ideeën veroorzaakte onder de andere gevangenen.

Gezicht op het Willige Rasphuis aan de IJgracht (huidige Prins Hendrikkade) te Amsterdam. Links op de achtergrond de Oosterkerk. Prent van Simon Fokke naar een tekening van Jan de Beijer uit het eind van de achttiende eeuw. Rijksmuseum, Amsterdam.

Vervloekt en verketterd

Hoe het ook zij, Adriaan heeft het niet lang volgehouden in het Willige Rasphuis. In oktober 1669, na één jaar en drie maanden in hechtenis, overleed hij, op 36-jarige leeftijd. Op 15 oktober vond de begrafenis plaats en werd zijn kist vanuit zijn ouderlijk huis naar de Nieuwe Kerk gedragen. Zelfs na zijn overlijden zorgde Adriaan nog voor oproer:

*toen hij begraven
wierd sprongh een swarte hen op sijn kist
die daer met geen moeite
kost afgejaeght werden*

Tijdens de uitvaart sprong er een zwarte hen op de kist die er met geen mogelijkheid afgejaagd kon worden. Was die zwarte kip op de kist de duivel die Adriaan kwam halen? Het was volgens omstanders geen goed teken.

365 'T NIEUWE HOORNS
Aen den gevangen
K O E R B A G H,
Over zijn

Godloos Woorden-boeck, of Bloem-hof
vol alderhande lieff'lijkheydt sonder verdriet.

Geluckigh waert ghy KOERBAGH, dat
Ghy in de groote Amstel-stadt
Wierd om u Woorden-boeck gevangen:
Had Spanjen, of Italiën
U binnen hare Traliën,
Uw' straf soud swaerder zijn als hangen.
Waert ghy in het Romeyns gewelt,
En daer, als hier, te recht gestelt:
Paus Clemens sloegh wel haest zijn handen
Aen u vergifte Bloemen,
En soud u voort verdoemen
In 't vyer van dit Papier te branden.
Ick raed u daerom als een Vriendt,
Al hebt ghy 't niet aen my verdient,
Noch aen die Jesus, met my, prijsen:
Blijft binnen Hollandts palen,
En wederroept uw' dwalen,
Soo sal geen Christen u verwijfen:
Daer nu een yder vloeck op vloeck,
Met reden, blixemt, op uw Boeck,
Een Boeck vol woorden sonder saecken;
Vol woorden, die Godts Woorden
Besporten en vermoorden,
En u voor hem ten gruwel maecken.
Wie was 'er, die meer laster vond,
Soo langh 't gebouw des werelts stond,
Als

SPE
Als in uw Bloem
Hoe qu
Dat gh
En 't heyligh
't is schric
Te lasteren
Den Heyl'gen
't is v
U me
En ghy in 't l
't is won
In Hellsch
En vloeck-sel
Is C
Wel
Godts laster
Ach! tro
Uw' her
De blijde bo
Al
G
Daer ghy k

Adriaan Koerbagh ging vervloekt en verketterd de geschiedenis in. In een lieddicht uit 1672, drie jaar na zijn overlijden, wordt Adriaans werk belachelijk gemaakt. Koerbagh mag van geluk spreken dat ze hem in Amsterdam in leven hebben gelaten. In elk ander land zou zijn straf minstens de strop zijn geweest!

*Geluckigh waert ghy KOERBAGH, dat
Ghy in de groote Amstel-stadt
Wierd om u Woorden-boeck gevangen:
Had Spanjen, of Italiën
U binnen hare Traliën,
Uw' straf soud swaerder zijn als hangen.
[...]*

*Daer nu een yder vloeck op vloeck,
Met reden, blixemt, op uw Boeck,
Een Boeck vol woorden sonder saecken;
Vol woorden, die Godts Woorden
Bespotten en vermoorden,
En u voor hem ten gruwel maecken.
[...]*

*Als in uw Bloem-hof? ach verdwaelde!
Hoe quam het in uw' sinnen,
Dat ghy dit dorst beginnen,
En 't heyligh Boeck soo valsch vertaelde?
't Is schrickelijck Godts eygen Soon
Te lasteren, met smaet en hoon,
Den Heyl'gen Geest te wederstreven;
't Is wonder dat de Aerde
U meer als Dathan spaerde,
En ghy in 't leven zijt gebleven.
[...]*

Wat stond er nu eigenlijk in Adriaans boeken? Waarom werd *Bloemhof*, een woordenboek nota bene, gezien als zo gevaarlijk? Waren Adriaans vertalingen van Bijbelse woorden echt 'soo valsch', of juist niet?

Bloemhof: een 17e-eeuwse ‘zelfpluktuin’

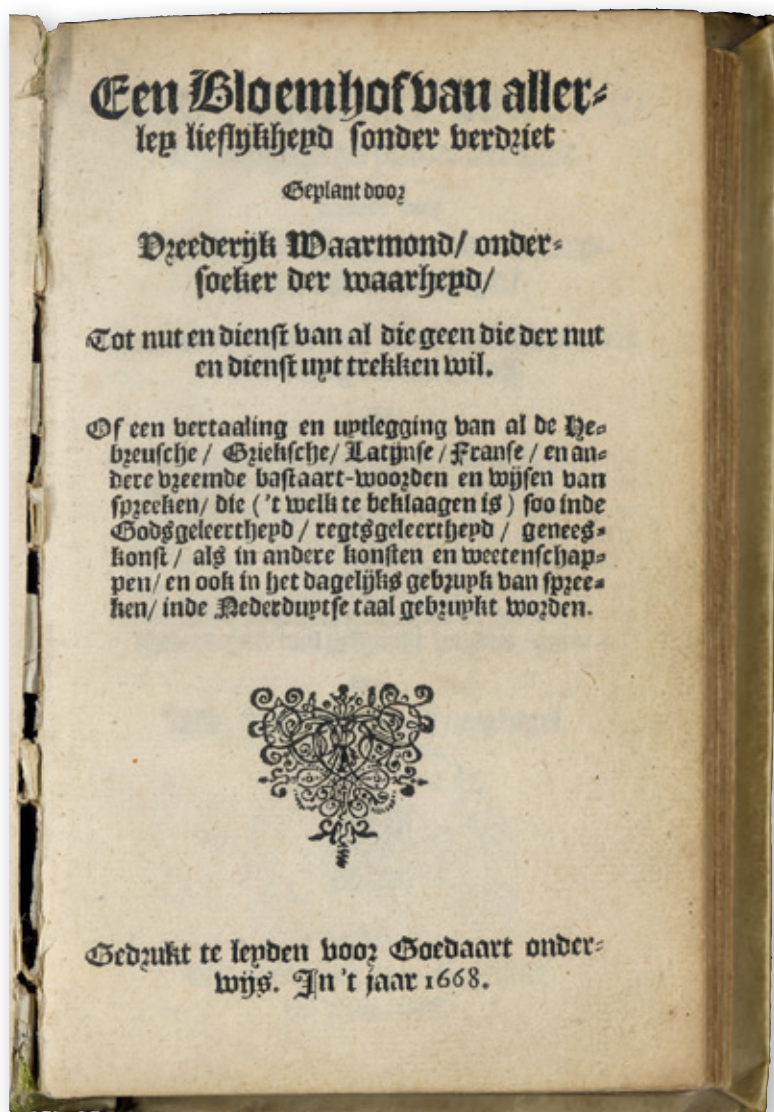
ADRIAANS *Een Bloemhof van allerley lieflijkheyd sonder verdriet* is bovenal een woordenboek. Het bevat vertalingen van enkele duizenden bastaardwoorden – van oorsprong Hebreeuwse, Griekse, Latijnse, of Franse woorden – die in de taal van zijn tijd (het ‘Nederduyts’) onvertaald overgenomen waren. Enerzijds waren dat woorden die in de alledaagse omgang gebruikt werden, zoals het deftige ‘tergiverseren’ (aarzelen) en het minder deftige ‘taverne’ (herberg, kroeg). Anderzijds waren het vaktechnische termen uit de rechtswetenschappen, medicijnen en theologie. Woorden als ‘rogamus’ (rechterlijke verzoekbrief) en ‘flerecijn’ (ziekte van de leden) waren onbegrijpelijk voor hen die de oude talen niet geleerd hadden. Dat gold voor de meeste mensen. Ook al was de geletterdheid in de Republiek relatief hoog, toch ging slechts 5% van de bevolking naar de ‘Latijnse school’ waar je de klassieke talen kon leren. Vervolgens konden alleen zij die dat onderwijs hadden gevolgd naar de universiteit, want daar werden de colleges uitsluitend in het Latijn gegeven.

Adriaan vond het een enorme tijdverspilling om eerst Latijn en Grieks te moeten leren. Wat zonde van alle ‘groote kosten’, de nog grotere ‘moeyte’ en wat een ‘verlies van onse jeugt’: juist in onze jonge jaren zijn we het ‘allerbekwaamst om de beginselen der weetenschappen te leeren’ en die moeten we niet verdoen met het leren van vreemde talen.² Adriaan pleitte er dus voor:

dat alles op 't heerlijkst eens in onse Neederduytse taal mogt voor den dag komen, en dat al die duystere en vreemde bastaart woorden verworpen wierden, om meer en meer met gemak in konst en weetenschap te kunnen voortgaan.

2 De citaten in dit hoofdstuk zijn afkomstig uit primaire bron nummer 5.

Titelpagina van Bloemhof
uit 1668. Allard Pierson,
Universiteit van
Amsterdam.

Duistere en vreemde bastaardwoorden moesten verworpen worden, om zo met meer gemak vooruitgang te boeken in de kunsten en wetenschappen.

Door het gebruik van al die vreemde bastaardwoorden stelden leermeesters de kunsten en wetenschappen onnodig 'duyster, swaar, en droevig' voor ogen. Maar het leven was kort, volgens Adriaan, en er viel nog zo veel te ontdekken: het studeren moest niet zwaar, maar vooral zo licht mogelijk gemaakt worden. Als vakjargon in begrijpelijk Nederlands uitgedrukt zou

268 Algemeen Woorden-boek
 of kringg-volk te voert in den Oorlog dienen
 de.
 Enfin, eyndelijc / ten lesten.
 Enfreinte, of Enfreinte, verbreeking / gebroo-
 ke fcherhepd / ofte misbruik regt.
 Engageren, intwifelen / verpanden.
 Engelen, een boode / of gefant.
 Engelen, booden of gefanten / 't zo goede of
 kwaade booden / fijn die imants boodfchap
 an een ander / an welke fje gefonden zijn doen
 en bzaagen also de naam van een bediening
 diefe doen / dat is boodfchappen. Dit woord
 engelen afkomende van *angelos*, aggeloi, is
 een bastaard grieks woord / en ftaar op bet
 plaaffen in de fchijfe in de nederduyfe oer-
 fetting; dog men laar het daar fo / even al
 eens of goed nederduyts was / onobergefe-
 ftaan / om dat de gemeene luyden het felve
 niet verftaan fouden en overfuls de eyge be-
 tekenis niet konnen te weeten. Want als dat
 woord overal overgefeft was in de fchijfe / fe
 fouden men felfs in 't nederduyts daar van niet
 weten te fpreken anders als van booden. Het
 is mede een groot misbruik der Godsgeloe-
 den / dat fje dit bastaard grieks woord enge-
 len gebuyphen als een eyge naam der geesten
 daar het maar is een gemeene noem-naam
 van booden / en hien op ider menfchelijc boode
 gepaft worden; gelijc het grieks woord
 angeloi in anders geen betekenisse vande
 heydense Gieken gebuypt is. Doyders feg-
 gen fje / dat dese booden (engelen, daerfe ge-
 fien van maaken) inden beginne voozigt-
 bzagt zijn / en eenige der felver op dien eygen
 tyd gevallen zijn (een horte vzeugd vooz-
 waar)

der Bastaard-woorden. 269
 (waar) alhoewel men inde fchijfe niet een
 woord daar van leest. Maar het is genoeg
 denken der geestelijken als fje het feggen.
 Engelin, een boodin.
 Engien, verftand / vernuft. Engien, een werck-
 tupp / getredfchap. Engien, een bolwerck /
 veft / of ander Oorlogs-ferchte.
 Engenieer, een veft bouwter / ferchte bouwter /
 bolwercke / die in belegeringen allerhande
 bolwerken en ferkten bouwte. Engenieer,
 een vernufteling / verftandige.
 Engien-meester, fje Engenieer.
 Enorm, leelijc / ongefchikt / onmaatig / wan-
 ftallig.
 Enquette, onderfoek / onderfoeking / onder-
 bzaaging / hooring van getuppen.
 Enquette doen / onderfoek doen / onderbzaa-
 ging doen / getuppen hooten / dat is / wan-
 neer een regter getuppen hooft ende de felven
 onderfoekt op de gelegenthepd van faaken.
 Enquette valetudinair, onderbzaaging van ge-
 tuppen fichtes halven gedaen / hooring van
 getuppen die fichtes halven gefchied / dat is /
 als iemand verfoekt / dat dooz den regter ee-
 nige fwahke / ofte onde getuppen / diemen
 breeft haast te fullen fterben / datelijc mogen
 gehoozd werden / om fih daar mede in tijd en
 wijle te mogen befelpen / als de faak hient te
 dienen.
 Enquetteren, onderfoeken / onderbzaagen.
 Entameren, ontginnen / beginnen / anvangen.
 Entelmes, of Entelmoes. Die Entremets.
 Entenaille, intwenbige ftrijkhork.
 Enterinement, gefchading / bevestiging / goed-
 binding / vooz goedhouding.
 Ente-

Een aantal lemmata uit
 Bloemhof. Embassy of the
 Free Mind | Bibliotheca
 Philosophica Hermetica
 Collection, Amsterdam.

worden, dan hoefde er geen tijd verspild te worden aan het
 leren van klassieke talen en kon alle studietijd aan onderzoek
 besteed worden.

Minder 'verwarring en brabbeling'

Adriaan, die zelf zowel medicijnen als rechten had gestudeerd,
 had de wetenschap hoog in het vaandel staan. Maar wetenschap
 leek hem weinig waard als het niet gedeeld kon worden en exclu-
 sief aan de elite toebehoorde. Zoals hij in de ondertitel van *Bloem-
 hof* kenbaar maakt: zijn boek is 'tot nut en dienst van al die geen
 die der nut en dienst uyt trekken wil'. Wetenschap is tot nut en
 dienst van iedereen. Als wetenschap in toegankelijke termen en
 in de eigen taal uitgelegd wordt, kan iedereen die de moedertaal
 spreekt zich die wetenschap eigen maken.

Voor al in de rechtsgeleerdheid was vakjargon in het Latijn een probleem. Als er rechtsbijstand werd gezocht, kon het onkundige volk niet wijs worden uit juridisch advies dat bol stond van allerlei obscure Latijnse termen. Men zou ‘van een hoope verwarring en brabbeling verlost zijn’ als rechtsgeleerden zich in klare taal in het Nederlands zouden uitdrukken.

Ook de theologen konden er wat van. De godsgeleerden gebruikten tal van vreemde en onverstaanbare woorden, zowel in hun geschriften als in hun preken. Het zou volgens Adriaan Koerbagh nuttiger zijn ‘maar vijf woorden te spreken, die verstaanbaar [sijn], als tien duysent, die onverstaanelijk zijn’. Hangt ons eeuwig heil immers niet af van een goed begrip van God en hoe we volgens Zijn Woord moeten leven? Maar hoe is dat begrip mogelijk als de theologie bol staat van bastaardtermen waarvan de betekenis de meesten ontgaat?

Volgens Koerbagh is het geen goede zaak dat alleen de geestelijken deze termen kunnen begrijpen en dat alleen zij zich met godsdienstige zaken mogen bezighouden. Het staat ‘een yder, die bekwaamhejd heeft, vry, van goddelijke dingen te spreken en de selve te onderzoeken’. Iedereen die bekwaam is in een vakgebied mag daarover spreken en het vakgebied zelf gaan onderzoeken – en dit geldt óók voor de theologie. Juist als het om eeuwige verlossing gaat moeten mensen geen dingen aannemen die ze niet begrijpen. Je moet zelf kennis vergaren en de ware betekenis van woorden doorgronden. Of het nu om onze rechten of onze zielenheil gaat, om het wereldlijke of het goddelijke: iedereen moet zelf de kans krijgen zich erin te verdiepen en zich de kennis eigen te maken.

‘Neerlands vraaye tuin’

Bloemhof was door Adriaan bedoeld als tuin waarin je zelf de vruchten van kennis kon plukken. Je hoefde *Bloemhof* maar open te slaan en je had toegang tot de betekenis van al die vreemde en obscure termen. Een wandeling door *Bloemhof* zou wetenschap en waarheid aan het licht brengen en dát zag Adriaan Koerbagh als zijn roeping (wat ook blijkt uit zijn pseudoniem ‘Vreederijk Waarmond’ dat op de originele titelpagina werd vermeld). Zoals we lezen in het openingsgedicht van *Bloemhof*, geschreven door Iderhoff, een vriend van Koerbagh, was het boek bedoeld als bron van waarheid voor iedereen:

Men opent reets de deur, en hout nu open Hof
In Neerlands vraaye tuyn, beplant met schoone bloemen,
Die lust heeft tree maar toe, en plukt vry bloemen of,
Bekend, of onbekend, men salse u hier noemen.

[...]

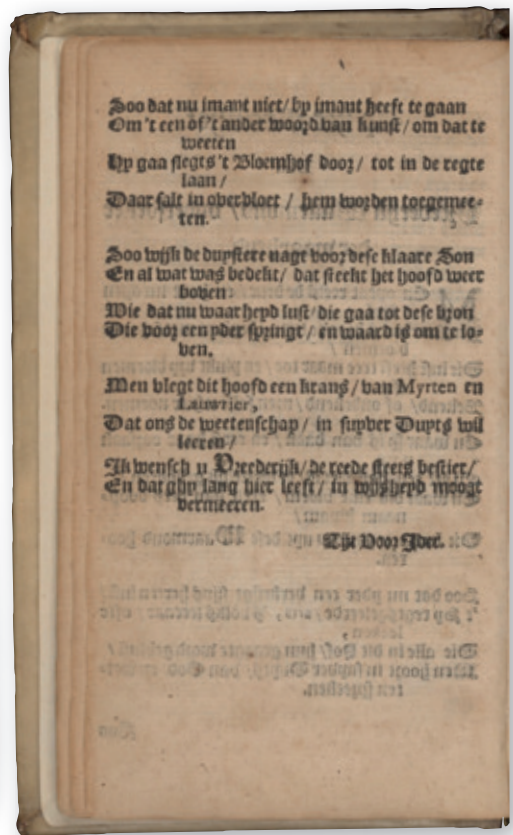
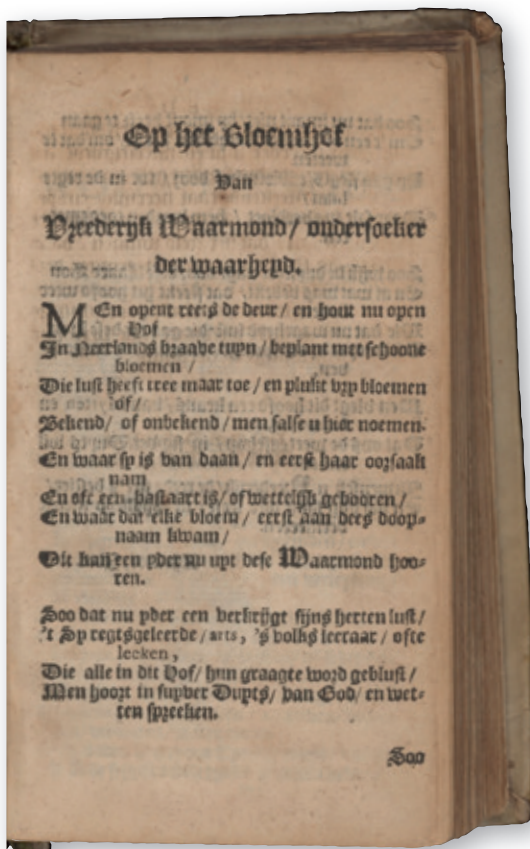
Soo dat nu yder een verkrijgt sijns herten lust,
't Sij regtsgeleerde, arts, 's volks leeraar, ofte leeken,
Die alle in dit Hof, hun graagte word geblust,
Men hoort in suyver Duyts, van God, en wetten spreken.

[...]

Soo wijk de duystere nagt voor dese klaare Son
En al wat was bedekt, dat steekt het hoofd weer boven
Wie dat nu waarheyd lust, die gaa tot dese bron
Die voor een yder springt, en waard is om te loven.

[...]

Openingsgedicht uit
Bloemhof door Adriaans
vriend Iderhoff. Embassy of
the Free Mind | Bibliotheca
Philosophica Hermetica
Collection, Amsterdam.

De schone bloemen van de Nederlandse taal konden dankzij Adriaans *Bloemhof* weer vrijelijk geplukt worden. In het Nederduyts, zonder buitenlandse leenwoorden, wordt er in Koerbaghs Hof over wetten en over God gesproken. Al wat bedekt was (de wortels onder de grond, dat wil zeggen: de oorsprong van obscure termen) komt nu weer tevoorschijn. En iedereen die de waarheid verlangt te ontdekken, kan zich tot deze bron wenden. Of je nu rechtsgeleerde, arts, leraar van het volk, of leek bent: *Bloemhof* is een bron 'die voor een yder springt'.

Hoe kan deze goed bedoelde onderneming van Adriaan Koerbagh de kerkenraad zo voor de borst gestoten hebben? Verheugde de kerkenraad zich niet op het vooruitzicht dat nu ook leken zich konden toeleggen op de theologie?

Kritiek op rechtspraak en de kerk

Als Koerbagh zich nu maar had beperkt tot de betekenis van die bastaardtermen, dan had de kerkenraad wellicht geen problemen gehad met zijn onderneming. Maar behalve hun betekenis voorzag Adriaan veel woorden van uitgebreid en kritisch commentaar. Dit commentaar had betrekking op het gebruik van woorden of bepaalde praktijken binnen de rechts- of godsgeleerdheid. Bij het woord 'loy' (wet) bijvoorbeeld beklaagt Adriaan zich over de overdaad aan wetten en de ingewikkeldheid van het wetboek:

Wat hebben de regtsgeleerden al wetten, en wat een verwart wetboek. Dog sy weeten [...] by die volkeren, die veel wetten hebben, zijn ook veel twisten of krakkelen, kwade gebruyken, of wijsen van leeven. Uyt de meenigte van twisten en krakkelen hebben de regtsgeleerde voordeel. [...] Want men soekt malkander te verstrikken door de meenigte der wetten.

Als er veel wetten zijn, is er veel om te betwisten. Dan zijn er veel geschillen, wat weer voordeel voor de rechtsgeleerden oplevert. Het zou veel beter zijn om het aantal wetten te beperken tot een klein aantal duidelijke wetten, zodat er minder 'twisten of krakkelen' zijn. Voor rechtsgeleerden zou er dan minder te verdienen zijn, maar de mensen zouden in grotere rust en vrede leven.

Binnen de rechtsgeleerdheid was er volgens Koerbagh dus sprake van onoprechte praktijken. Binnen de godsgeleerdheid,

echter, maakten geleerden zich volgens Koerbagh schuldig aan ronduit kwalijke praktijken.

Hoewel de Bijbel voor iedereen in het Nederlands beschikbaar was, waren er opzettelijk woorden onvertaald gelaten. Het woord ‘engel’, bijvoorbeeld, is een verbastering van het Griekse woord ‘angelos’ wat ‘boodschapper’ betekent. Door ‘engel’ in plaats van ‘boodschapper’ te gebruiken wekken de geleerden de indruk dat het om een speciaal soort lichaamloze wezens gaat. Maar met ‘boodschapper’ kan ook gewoon een menselijke boodschapper bedoeld worden.

Net als ‘engel’ zijn ook de woorden ‘duivel’ (van het Griekse ‘diabolos’) en ‘satan’ (van het Hebreeuwse woord ‘satan’) bas-taardwoorden die gewoon in het Nederlands vertaald hadden moeten worden: ‘diabolos’ betekent ‘kwaadspreker’ en ‘satan’ betekent ‘tegenstander’. Volgens Adriaan zou het om menselijke lasteraars en tegenstanders gaan en niet om boze geesten. Door deze woorden onvertaald te laten deden de godsgeleerden aan bangmakerij. Door de mensen in boze geesten te laten geloven lieten ze hen onwetend en hielden zij hen in bedwang. De Nederlands Gereformeerde Kerk, de dominante kerk in Koerbaghs tijd, noemde zich wel ‘gezuiverd’ van alle Rooms-Katholieke pracht en praal, maar door deze woorden onvertaald te laten staan was ze volgens Koerbagh zo zuiver nog niet.

Een goddeloze atheïst?

Adriaan Koerbagh vond dat een werkelijk zuivere godsdienst op wetten van de rede gebaseerd moest zijn: op het menselijk denkvermogen in plaats van op goddelijke openbaring. De rede is het belangrijkste instrument om de wereld te onderzoeken. En omdat Koerbagh, net als de filosoof Spinoza, dacht dat God en de wereld één waren, viel godsgeleerdheid óók onder wereldse wijsheid. Als de wereld met de rede onderzocht moest worden, dan moest dus ook het goddelijke met de rede onderzocht worden.

Een van die goddelijke zaken waar Adriaan de rede op toepaste was het geloof in de goddelijke drie-eenheid. De Vader (God), de Zoon (Jezus), en de Heilige Geest vormen binnen de christelijke leer een eenheid en maken alle drie deel uit van het goddelijke. Maar volgens Koerbagh was God een ‘Wezen’ dat van niets afhankelijk was, en als dat volledig zelfstandig was, kon dat zonder welk ander ding dan ook bestaan. Als God een volledig zelfstan-

Postuum portret van Spinoza door een onbekende schilder uit ca. 1700. Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel.

dig goddelijk Wezen was, dan zouden ook de andere twee ‘personen’ in de drie-eenheid goddelijke zelfstandige Wezens moeten zijn: met andere woorden, er zou dan sprake zijn van niet slechts één God, maar van drie Goden. Dit kon volgens Koerbagh niet waar zijn, dus de drie-eenheid ontkennde hij: alleen God was goddelijk en Jezus niet. Jezus was een ‘Behouder’, een uiterst bekwame leraar in het goddelijke die de mensen had gered (‘behouden’) van onwetendheid. Maar hij was zelf niet goddelijk.

Alsof de ontkenning van de goddelijke drie-eenheid niet genoeg was om zich de woede van de kerkenraad op de hals te

halen, had Adriaan ook nog eens expliciet kritiek op dwangmatige en gewelddadige praktijken van de gereformeerde kerk. De kerk wilde zijn religie door macht en verbanning, met zwaard, vuur en vlam, door middel van galg en rad, staande houden:

gereformeerde religie, [...] *Alhoewel dese Godsdienst [...] de naam heeft van herstelde of gesuyverde Godsdienst [...] : soo magse nogtans die naam met regt niet voeren, om datse nog veel [...] verscheelt van een re[de]lijken Godsdienst, die op wijsheyd, waarheyd, en rede steunt. Want een Godsdienst soude niet van noode hebben, datse [...] door magt, ban, swaerd, vyer en vlam, galg en rad, staande gehouden worden. Elk wil zijn onbegrijpelijke geloofsstellingen met onverstand en geweld staande houden. Baart dat geen elende inde waereld.*

Het gebruik van bastaardwoorden was tot daaraan toe. Maar het in stand houden van geloofsstellingen met dwang en geweld ging Koerbagh te ver en bracht alleen maar ‘elende inde waereld’.

Bloemhof bevatte voor de kerk genoeg radicale kritiek om Adriaan Koerbagh als ‘goddeloze atheïst’ te bestempelen. Zelf zou hij het daar niet mee eens zijn geweest. Een ‘atheïst’ is, zoals hij in *Bloemhof* beschrijft, iemand ‘die ontkent en loochent datter een God is’. Hoewel Koerbagh het oneens was met bepaalde praktijken binnen de gereformeerde kerk, zoals het gebruik van bastaardwoorden en het opdringen van bepaalde geloofsstellingen,

was hij overtuigd van het bestaan van een (Spinozistische) God, die ervoor zorgde dat alles in de wereld kon bestaan. Zonder God zou er niets zijn.

Elk vogeltje mag zingen zoals het gebekt is

Het is begrijpelijk dat Adriaan de kerkenraad ziedend had gekregen, maar misschien verwonderlijk dat hij ook door de wereldlijke autoriteiten van Amsterdam – de schout en schepenen – werd veroordeeld. In *Bloemhof* prees Koerbagh juist de onpartijdigheid van de overheid in de Republiek:

Maar o! hoe gelukkig is het land, welkers Overheden tot die wijsheyd gekomen zijn, datse hun land-bestier niet gegrond hebben op den suyl van eenderley Gods-dienst, om welke staande te houden men geduurig van nooden heeft, te bannen, te vloeken, te hangen, te branden, en dood te slaan: maar alleen op goede land-wetten en billik land-bestier, waar by sy toelaaten, 't welk strekt tot bloey en welvaaren des lands, dat ieder vogelken mag zingen na dat het gebekt is.

In de Republiek was het landsbestuur niet gegrond op een 'suyl' (zuil) van een van de godsdiensten, maar alleen op 'goede land-wetten' en 'billik land-bestier'. De overheden lieten toe 'dat ieder vogelken mag zingen [zoals] het gebekt is' – met andere woorden: iedereen mocht zijn of haar geloof belijden op de manier waarop hij of zij dat wilde. Dit droeg volgens Koerbagh bij aan de 'bloey en welvaaren des lands'.

De Republiek stond in de Gouden Eeuw inderdaad bekend om zijn tolerantie. Uit heel Europa trokken religieuze vluchtelingen, zoals Joden uit Portugal en Hugenoten uit Frankrijk, naar de Republiek om aan vervolging te ontkomen. Ook denkers en wetenschappers zoals de Franse filosoof en wiskundige René Descartes en de Engelse politiek-filosoof John Locke verbleven enige jaren in de Republiek, waar het klimaat ontvankelijker was voor hun vooruitstrevende ideeën.

Maar als de Republiek zo tolerant was, waarom werd Koerbaghs kritiek op de kerk dan niet getolereerd? En waarom was men in Cuylenburgh, de vrijstad waar je asiel kon aanvragen om aan vervolging te ontsnappen, net zo intolerant jegens Koerbagh als in Amsterdam en waren de Culemborgers bereid hem aan deze stad uit te leveren?

Geloof en gezag in de Republiek

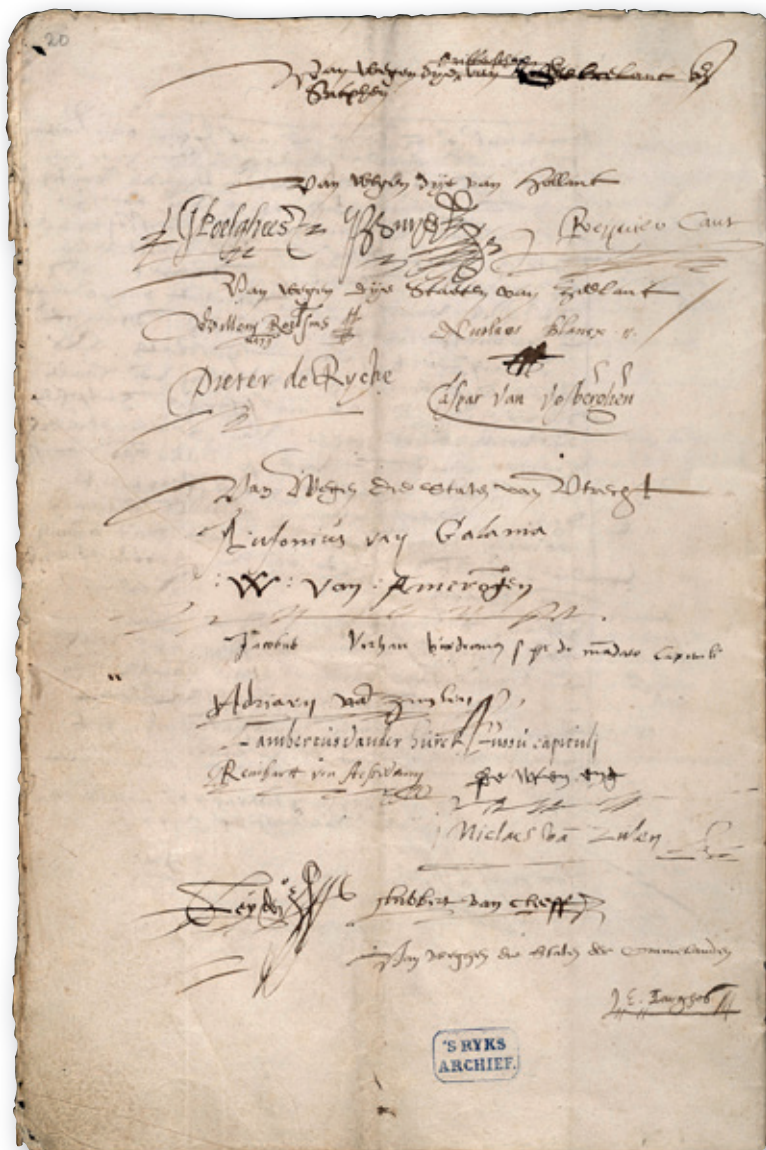
HET ROOSKLEURIGE plaatje van De Republiek dat Koerbagh in *Bloemhof* schetste, waar ‘ieder vogeltje mocht zingen zoals het gebekt was’, was maar ten dele waar. De Republiek was wat geloofskwesties betreft zeker toleranter dan andere landen in Europa in de zeventiende eeuw, maar kende bij lange na niet de geloofsvrijheid zoals we die nu kennen. Het woord ‘tolerantie’ dat van het Latijnse woord ‘tolerare’ komt, wat ‘ondergaan’ of ‘lijden’ betekent (om maar eens *à la Koerbagh* van de oorspronkelijke betekenis van een woord uit te gaan), geeft al aan dat het om een ongewenste situatie ging. De dominante protestants-gereformeerde kerk (de Nederduits Gereformeerde Kerk) was bereid de situatie te ‘ondergaan’ en te ‘lijden’ onder de aanwezigheid van andere godsdiensten – ze tolereerde deze (tot op zekere hoogte).

De publieke kerk en vrijheid van geweten

De Nederduits Gereformeerde Kerk was de enige gezindte die in het openbaar kerkdiensten mocht houden. Het was de ‘publieke kerk’ en dat exclusieve recht werd vanaf 1597 (tot aan de Franse overheersing in 1795) door de wereldlijke leiders van de Republiek onderschreven. Deze positie had de gereformeerde kerk te danken aan de mobilisatie en inbreng van het felle protestantse verzet tijdens de opstand van de Noord-Nederlandse gewesten tegen de Spaans-Habsburgse landsheer Filips II. De opstandige gewesten hadden in 1579 de Unie van Utrecht gesloten, waarin militaire en staatkundige zaken werden afgesproken. In artikel 13 werd overeengekomen dat de godsdienst een zaak was van ieder gewest zelf, mits:

[...] een yder particulier in sijn religie vrij sal moegen blijven ende dat men nyemant ter cause van de religie sal moegen achterhaelen ofte ondersoucken [...]

Laatste bladzijde van de
Unie van Utrecht uit 1579.
Nationaal Archief, Den
Haag.

De provinciën mochten zelf de godsdienst reguleren, mits ieder persoon vrij zou blijven in de keuze van zijn godsdienst en mits niemand op grond van zijn religie achtervolgd of ondervraagd zou worden.

Zo kwam er in de Republiek een merkwaardige situatie tot stand. Enerzijds was men vrij in de keuze van geloof en vrij van vervolging op basis van geloof; anderzijds bepaalde de overheid de publieke geloofsbelijdenis. Privé was men vrij te geloven wat

men wilde ('vrijheid van geweten') maar in het openbaar was alleen het door de provinciale autoriteiten onderschreven geloof toegestaan: de Nederduits Gereformeerde Kerk.

De mate waarin andere godsdiensten (bijvoorbeeld het Jodendom) en christelijke gezindten (waaronder katholieken maar ook protestantse stromingen die niet gereformeerd waren, zoals lutheranen) getolereerd werden binnen de invloedssfeer van de publieke kerk verschilde per provincie. Het hing van de lokale regenten af in hoeverre bijvoorbeeld katholieke 'kerkdiensten' toegestaan werden. Hoewel deze diensten niet in officiële kerkgebouwen gehouden werden, vonden ze wel degelijk plaats en iedereen wist waar. Er werd een typisch Nederlands 'gedoogbeleid' toegepast. Zolang dissidente gezindten geen overlast bezorgden, werd hen redelijk wat ruimte gegund. Gewelddadige onderdrukking en uitroeiing werden in ieder geval niet als optie gezien: daarvoor lag de Spaanse inquisitie nog te vers in het geheugen.

Het gedoogbeleid van de stadsbesturen ten aanzien van katholieken en andere gezindten was de publieke kerk niet welkom. De Republiek was het land dat de protestants-gereformeerden voor zichzelf hadden gewonnen en zij waren het uitverkoren volk. Elke ramp die de Republiek overkwam, zoals een epidemie of een nederlaag op zee, werd beschouwd als een teken van Gods toorn voor een te lakse houding ten aanzien van katholieken, dissidente protestanten, en goddeloze radicalen. Deze sterk anti-katholieke identiteit zorgde ervoor dat de publieke kerk zeer precies werd in zijn geloofsstellingen en in wat als het ware woord van God telde en wat niet. Dit leidde tot heftige conflicten – gek genoeg niet tussen de publieke kerk en andere gezindten maar binnen de Nederduits Gereformeerde Kerk zelf.

Remonstranten en contraremonstranten

In de eerste decennia van de Republiek ontwikkelde zich een dramatisch conflict tussen de zogeheten 'remonstranten' en 'contraremonstranten'. Het dispuut ging over de vraag of God wel of niet al bij de schepping had beslist of je naar de hemel of hel zou gaan. Volgens de orthodox gereformeerden (contraremonstranten) was dat wel zo; volgens de vrijzinnigere gereformeerden (remonstranten) niet: je zou daar tijdens je leven invloed op kunnen uitoefenen.

Dit debat kreeg al snel een politiek karakter. De remonstranten, gesteund door raadspensionaris Johan van Oldenbarnevelt, stonden achter het tolerantiebeleid van de regenten en accepteerden de ondergeschiktheid van de godsdienst aan de staat. De orthodoxe contraremonstranten, daarentegen, streefden met steun van stadhouder Maurits naar vrijwaring van staatsgezag over kerkzaken en naar uitroeiing van andere geloven binnen de Republiek. Zo vormden zich twee politiek-religieuze blokken met tegenovergestelde doelen: Maurits wilde zijn positie binnen de Republiek verstevigen en was, net als de contraremonstranten, voor het hernieuwen van de oorlog met het katholieke Spanje. Van Oldenbarnevelt, daarentegen, wilde net als de vrijzinnigere remonstranten de vrede met Spanje in stand houden. In 1618 riep

Portret van Maurits (1567-1625), prins van Oranje. Schilderij door (atelier van) Michiel Jansz. Van Mierevelt, circa 1625. Rijksmuseum, Amsterdam.

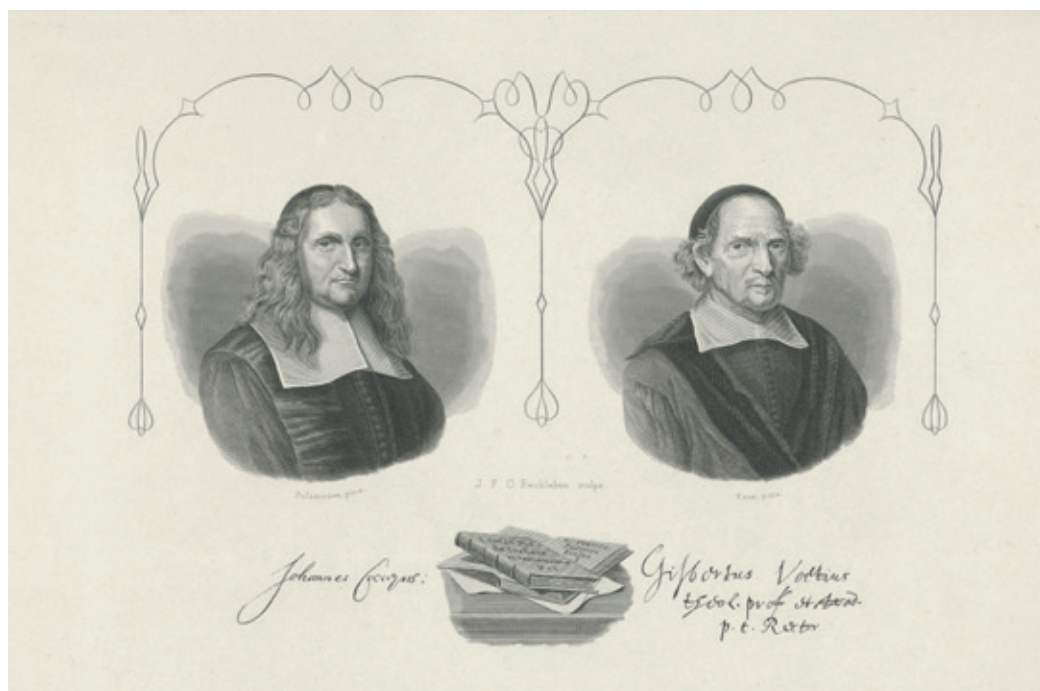

*Johan van Oldenbarnevelt
(1547-1619). Prent uit
circa 1675 van Andries
Vaillant naar een schilderij
van Michiel Jansz. Van
Mierevelt. Rijksmuseum,
Amsterdam.*

*Zilveren herdenkingsmunt
van de Synode van
Dordrecht uit 1619.
Rijksmuseum, Amsterdam.*

Maurits een nationale synode (een raad van kerkgeleerden) bijeen in Dordrecht. De uitkomst van dit beraad was een triomf voor Maurits en de orthodoxe contraremonstranten: zij werden volledig in het gelijk gesteld. De politieke gevolgen waren niet mis: op verdenking van hoogverraad werd Van Oldenbarnevelt in 1619 geëxecuteerd en in 1621 kwam de vrede met Spanje ten einde. Meer orthodoxe leiders, zowel kerkelijk als wereldlijk, werden aangesteld en de tolerantie in de Republiek nam enigszins af.

Negentiende-eeuwse prent met portretten van Cocceius en Voetius naar schilderijen van Antonie Palamedesz. en Nicolaes Maes. Rijksmuseum, Amsterdam.

Hoe moet je de Bijbel lezen?

In het midden van de zeventiende eeuw laaide het conflict opnieuw op. Theologen als Johannes Cocceius vonden dat je niet elke Bijbelpassage even letterlijk moest nemen en dat de taal en de historische context van de teksten een rol speelden. Anderen, zoals Gijsbertus Voetius (een oudoom van Aernout Walraed Karel Voet (van Oudheusden)), vonden dat je de Bijbel alleen letterlijk mocht interpreteren. Een niet-letterlijke interpretatie zou namelijk de rede van de mens boven het woord van God stellen.

Dit conflict had eerder te maken met ontwikkelingen in de wetenschap, dan met de politiek, zoals het conflict tussen de remonstranten en contraremonstranten. De Franse filosoof en wiskundige René Descartes (1596-1650) had zich in 1629 in de Republiek gevestigd en ontwikkelde een schokkend nieuw wereldbeeld waarin de natuur zich volgens mechanische wetten gedroeg. Deze mechanische wetten konden ontdekt worden door zintuigelijke waarnemingen aan rationeel onderzoek te onderwerpen. Alleen rationeel onderzoek kon volgens Descartes leiden tot kennis waarvan men de zekerheid niet in twijfel kon trekken. Veel theologen in de Republiek vonden deze opvatting een grote

bedreiging, ook al droeg Descartes zelf maar liefst zes bewijzen aan voor het bestaan van God. Als kennis namelijk verkregen wordt door de wereld rationeel te onderzoeken, dan blijft er weinig ruimte over voor de Bijbel als bron van alle waarheid. En als de wereld door mechanische wetten wordt beheerst, dan lijkt een bovennatuurlijk ingrijpen door God uitgesloten.

De Staten probeerden tevergeefs het debat te onderdrukken door alle verdere publicatie van boeken, traktaten en pamfletten over dit onderwerp te verbieden. Desondanks won het rationalisme van Descartes terrein en ontstond er een hechte kring van radicale intellectuelen.

*René Descartes op een
prent van Pieter Schenk,
eind zeventiende eeuw.
Rijksmuseum, Amsterdam.*

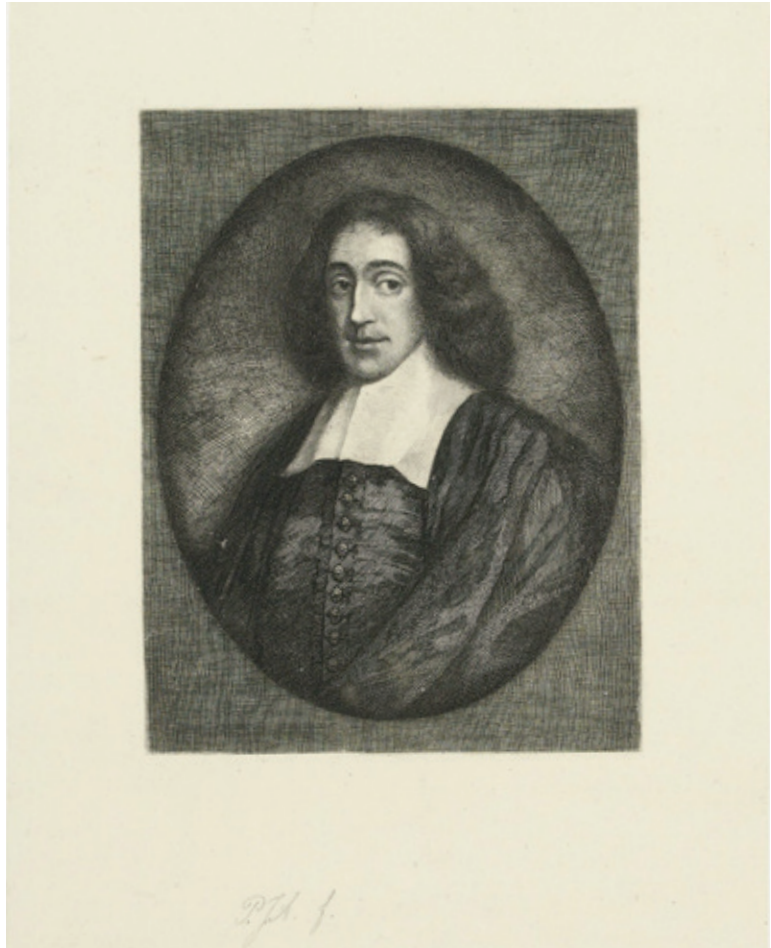

Spinoza, een 'gruwelijke atheïst'

De grootse denker van deze kring was Benedictus de Spinoza (1632-1677). Spinoza bepleitte de extreme visie dat lichaam en geest één waren. Voor Descartes waren lichaam en geest nog twee aparte 'substanties'. Alleen lichaam, oftewel materie, was onderhevig aan de wetten van de natuur. God was geen materie en dus stond God boven de natuur.

Voor Spinoza waren lichaam en geest echter twee keerzijden van één substantie. Alles wat lichamelijk was, was ook geestelijk en vice versa. Dat betekende dat zelfs God lichamelijk was. God drukte zich niet alleen uit als iets spiritueels, maar ook als iets lichamelijks. Volgens Spinoza was de wereld als geheel, alles wat er ooit had bestaan en alles wat er ooit zou bestaan, de lichame-

Portret van Spinoza op een prent van Petrus Johannes Arendzen, gemaakt in of voor 1882. Rijksmuseum, Amsterdam.

lijke uitdrukking van God. Daarom was de wereld identiek aan het goddelijke: God was de natuur en de natuur was God.

Een dergelijke stelling was volgens de gereformeerde geestelijken natuurlijk je reinste ketterij. Hoewel Spinoza geen van zijn originele inzichten had gepubliceerd, circuleerde zijn werk wel in manuscriptvorm in intellectuele kringen. De kerkenraden en wereldlijke autoriteiten waren op de hoogte van de ‘gruwelijke atheïst’ Spinoza en zijn verderfelijke invloed op geleerden in de Republiek – waaronder de ons inmiddels welbekende arts en rechtsgeleerde Adriaan Koerbagh en zijn broer, de theoloog Johannes Koerbagh.

Een té roekeloze radicaal?

Het is dus in deze context van beperkte tolerantie, van hoog opblaaiende en polariserende theologische debatten, van opkomende wetenschap en rationalisme, dat we Adriaans publicatie van *Bloemhof* en de veroordeling ervan moeten begrijpen.

In *Bloemhof* verdedigde Adriaan wetenschap, rationeel onderzoek, en de intellectuele ontwikkeling van ieder individu. In zijn benadering van de Bijbel zien we de vrijzinnige houding van Cocceius terug, want Koerbagh besteedde aandacht aan de oorsprong en historische context van de teksten. Ook Cartesiaanse en Spinozistische invloeden waren duidelijk aanwezig in *Bloemhof*. De rede moest centraal staan in het onderzoeken van de werkelijkheid en net als Spinoza stond Koerbagh een godsbegrip voor waarbij God en de wereld één waren.

Hoewel de Republiek relatief tolerant was, werden Adriaans denkbeelden te radicaal geacht. Adriaan had zich verkeken op de speelruimte binnen de gereformeerde publieke kerk. Andersgelovigen en andersdenkenden werden tot op zekere hoogte getolereerd, mits ze hun ideeën niet openlijk verkondigden, niet publiceerden, en geen oproer veroorzaakten. Met *Bloemhof* begaf Adriaan zich buiten de lijnen van dit speelveld. Hij koos ervoor *Bloemhof* te publiceren – een aantal van de exemplaren onder zijn eigen naam nota bene – en veroorzaakte daarmee grote commotie.

Had Koerbagh de uitkomst van zijn roekeloze actie niet kunnen voorspellen? Koerbaghs optimisme kan hem enigszins verven worden. De expliciete verwerping van de heilige drie-eenheid, zoals Adriaan in *Bloemhof* deed, was in een plakkaat uit 1653 uitdrukkelijk verboden.

Dergelijke plakkatens werden in veel gevallen echter niet gehandhaafd. Ook was Koerbagh bij lange na niet de enige durfal die zijn vrijzinnige ideeën publiceerde. Grote aantallen 'illegale' boeken werden in die tijd gedrukt en in de meeste gevallen werd er door de autoriteiten geen actie ondernomen. Het was niet ongewoon dat als dat soms wél gebeurde, de autoriteiten de

Dit plakkaat van de Staten van Holland en West-Friesland uit 1653 verbood het publiceren van een ontkenning van de heilige drie-eenheid. In zijn oordeel over Koerbaghs Bloemhof verwees schepen Hans Bontemantel naar dit plakkaat. Universitaire Bibliotheken Leiden.

boekwinkels een seintje gaven voordat ze de winkelpanden kwamen bezoeken om illegale titels in beslag te nemen.

Vandaag de dag verbazen we ons er misschien over dat de Amsterdamse kerkenraad zo'n grote invloed kon hebben op het wereldlijk bestuur. In de zeventiende eeuw was aangifte door de kerkenraad – maar ook door buurtopzieners, burens, vrienden, en zelfs familieleden – van zondaars en criminelen echter heel gewoon. De gemeenschap was toen belangrijker dan het individu. De eer van de buurt, een familie, of kerk moest beschermd worden. De kerkenraad had als taak toe te zien op het morele gedrag van hun leden: gelovigen moesten op het rechte pad gehouden worden. Afvallige leden werden op het matje geroepen en vermaand. Zondige leden werden uitgesloten van het avondmaal totdat ze berouw toonden. Wanneer in zeer ernstige gevallen bekering en een rechtzinniger levenswijze uitbleef, werd een lid geëxcommuniceerd of werd, zoals in Koerbaghs geval, de schout erbij gehaald.

Daar kwam bij dat de mankracht die de schout tot zijn beschikking had zeer minimaal was, slechts achttien man. De kerkenraad, samen met buurtopzieners, was dus onontbeerlijk voor het opsporen en aangeven van overlast veroorzakende opruiers.

Amsterdam, het boegbeeld van de tolerante Republiek, was klaarblijkelijk nog niet toe aan Adriaans radicale denkbeelden van tolerantie, wetenschap, en individuele intellectuele ontwikkeling. Rest ons nu de vraag waarom Adriaan ook in Culemborg geen bescherming vond. Per slot van rekening stond Culemborg bekend als vrijplaats voor allerhande gespuis, waaronder schuldenaren en plegers van doodslag. Koerbagh had geen enkele daad van geweld gepleegd; zijn enige misdaad was het publiceren van een woordenboek met kritiek op de publieke kerk. Uiteraard was een dergelijke actie politiek zwaarbeladen, maar zelfs dan: waarom schaarde Culemborg zich zonder enig gemor achter het uitleveringsverzoek van Amsterdam?

Culemborg: bescherming of uitlevering?

CULEMBORG WAS in de zeventiende eeuw samen met Vianen een van de bekendere ‘wijkplaatsen’: een plaats waar vervolgd en naar konden uitwijken om schuldeisers of vervolging in de eigen jurisdictie te ontlopen.

Aankloppend aan de poorten van Culemborg moesten asielzoekers – in de meeste gevallen mensen die hun schulden niet konden terugbetalen of die uit noodweer doodslag hadden gepleegd – een met redenen omkleed asielverzoek indienen bij de graaf van de stad. Als het verzoek positief werd beoordeeld kregen de voortvluchtigen eerst een voorlopige vrijgeleidebrief; de officiële vrijgeleide volgde later.

Een vrijgeleide gold voor een afgebakende periode (al waren hier uitzonderingen op). In geval van schuldenaren duurde het enkele jaren; in geval van plegers van doodslag aanzienlijk korter, enkele weken tot maanden. Het doel van vrijgeleide was bescherming te bieden aan de voortvluchtige (uiteraard tegen betaling) zodat deze tijd kreeg om een regeling met schuldeisers te treffen of om bewijsmateriaal te verzamelen waaruit zou blijken dat doodslag uit zelfverdediging was gepleegd. Een wijkplaats was geen plek waar men zijn straf kon ontlopen of waar men zijn misdadige praktijken zonder dreiging van de wet kon voortzetten.

Eenmaal in Culemborg vielen asielzoekers onder jurisdictie van de graaf en ze werden geacht een oplossing voor hun penibele situatie te zoeken.

Het recht tot verschaffen van vrijgeleide was een kenmerk van Culemborgs soevereiniteit: hoewel het tot 1676 duurde voordat het gewest Gelderland die expliciet erkende, werd dit door vrijwel alle overige provinciën in de Republiek als vanzelfsprekend geaccepteerd. Tegen het eind van de zestiende eeuw had Culemborg een zo goed als landsheerlijke status verworven. Culemborg was zodoende aan geen hoger gezag onderworpen. Hoewel

*Gezicht op Culemborg rond
1600. Anonieme ets. Gelders
Archief, Arnhem.*

Culemborg zich niet had aangesloten bij de Unie van Utrecht, betaalde het zelfstandig zijn generaliteitslasten.

Het asielrecht staat onder druk

De soevereine positie van Culemborg stond dus niet ter discussie, maar dat betekende niet dat er geen conflicten ontstonden. In 1664 brak er een geruchtmakende rel uit tussen de toenmalige graaf van Culemborg, Henrick Wolraed van Waldeck-Eisenberg (1642-1664) en de Staten van Holland.

Op 18 maart 1664 arriveerden jonkheer Johan Diederik de Mortaigne, een kamerheer van de Zweedse koning, en de Haagse Catharina van Orléans met hun gezelschap in Culemborg. Catharina was wees, minderjarig, en zeer welgesteld. Wat deed zij in Culemborg met een armlastige kamerheer?

Catharina zou een week later gaan trouwen met Jan van Ruytenburgh, heer van Vlaardingen. Mortaigne beweerde dat Catharina dit huwelijk wenste te ontvluchten. Catharina beaamde dat ze uit vrije wil met Mortaigne was meegegaan. Volgens de geldende procedure dienden Catharina en Mortaigne een door

beiden ondertekend verzoek tot vrijgeleide in en ontvingen een voorlopige positieve beschikking.

In Den Haag ontstond grote commotie over de verdwijning van Catharina. Catharina's aanstaande, de heer van Vlaardingen, volgde het voortvluchtige stel naar Culemborg en beweerde dat Catharina niet uit vrije wil met Mortaigne was meegegaan. Ze was geschaakt!

De graaf van Culemborg begon onraad te ruiken en liet Catharina gescheiden van Mortaigne onderbrengen. Zij had echter al enkele nachten alleen met de kamerheer in herberg De Gouden Leeuw doorgebracht.

De druk op Henrick Wolraed, de graaf van Culemborg, liep verder op. Niet alleen arriveerde er een afgezant van Catharina's familie maar ook meldde zich een koerier van de Staten van Holland. De graaf werd dringend verzocht Catharina uit te leveren en Mortaigne te arresteren. Hoewel de graaf erop stond 'zijn recht dat hem als Souverain toequam, willende staende houden' stemde hij met het Hollandse verzoek in, mits Catharina zelf verlangde naar Den Haag terug te keren. Hoewel Catharina in eerste

*Ontvoering van juffrouw
Catharina van Orléans
in 1664. Prent van Jan
Luyken, 1696-1700.
Rijksmuseum, Amsterdam.*

Een van de pamfletten uit 1664 waarin de stad Culemborg belachelijk werd gemaakt. Allard Pierson, Universiteit van Amsterdam.

Mortaigne speelde het, met hulp van een edelman uit het gevolg van de graaf, klaar de stad vermomd als melkmeid te ontvluchten. Of Henrick Wolraed zelf een hand had in Mortaignes vlucht is niet duidelijk.

Door deze hele affaire leed Culemborg groot gezichtsverlies. Zoals we in een brief aan Christiaan Huygens lezen was de toestand in de vrijstad het gesprek van de dag:

[...] depuis dix ou douse jours on ne parle d'autre chose que de cette affaire et toutes les cours tant de justice que police n'ont eu autre occupation.

[...] gedurende een dag of tien, twaalf praat men nergens anders over dan deze kwestie en alle hoven, zowel de rechterlijke als de politieke, houden zich met niets anders bezig.

De afgang van Culemborg verspreidde zich als een lopend vuurtje door de Republiek en er verschenen pamfletten waarin de spot gedreven werd met de vrijstad.

3 De citaten in dit hoofdstuk zijn afkomstig uit primaire bron nummer 6, uit het boek van Marijke Gijswijt-Hofstra en van de website van Voet van Oudheusden.

instantie weigerde uit Culemborg te vertrekken, gaf zij haar verzet uiteindelijk op. Twee van Mortaignes dienaren werden opgepakt en Catharina keerde met haar tante en zusje terug naar Den Haag.

Mortaigne zelf bleef voortvluchtig. Uit onderschepte brieven bleek dat hij zich nog in Culemborg ophield. De Staten van Holland waren 'acharnes comme des diables contre le Comte' ['zo woest als duivels op de graaf'] en namen geen geringe maatregelen.³ Er werden troepen naar Culemborg gestuurd en de stad werd omsingeld.

Over de uitkomst werd flink gespeculeerd. Als de graaf Mortaigne liet ontsnappen dan was het voor Culemborg 'adieu la souveraineté' ['vaarwel soevereiniteit'].

In de eenentwintigste eeuw is er in Amsterdam een wandelroute uitgezet langs plaatsen waar radicale filosofen uit de vroegmoderne periode gewoond of gewerkt hebben. Deze plaatsen zijn gemarkeerd met speciale stoeptegels met citaten van deze filosofen. Er is ook een stoeptegels voor Adriaan.

Uit officiële hoek volgde er een krachtige veroordeling in niet mis te verstane termen. De Staten van Holland vaardigden een vernietigend rapport uit over de gang van zaken en eiste dat ‘capitale delinquanten, malitieuze bancquerottiers en diergelijke’ niet meer zouden worden toegelaten in de vrijstad Culemborg. Met zeventien gehonoreerde asiolverzoeken was 1661 nog een ‘topjaar’ geweest voor Culemborg. Na het debacle van 1664 werden de dertien nog lopende vrijgeleiden binnen drie maanden opgezegd, en in de twee daaropvolgende jaren werd er geen enkel asiolverzoek meer gehonoreerd. Culemborg, hoewel soeverein, was flink op de vingers getikt door de Staten van Holland.

Een vrijgeleide voor Adriaan?

Koerbaghs vlucht naar Culemborg in 1668 vond niet lang na het fiasco rondom de ‘juffer roof’ plaats. Adriaans naam komt niet in de stadsregisters voor, wat betekent dat hij waarschijnlijk geen officieel asiolverzoek heeft ingediend. Wellicht was dat niet onverstandig, want Culemborg was in de eerste jaren na 1664 duidelijk terughoudender in het verlenen van vrijgeleiden en zou zich wel twee keer bedacht hebben zich wederom de gramscap van de Staten van Holland op de hals te halen. Koerbagh verbleef dus in Culemborg zonder officiële toestemming of bescherming van de graaf (Henrick Wolraed was een paar maanden na de rel overleden en opgevolgd door Georg Fredrick).

Desondanks genoot Koerbagh, doordat hij zich buiten de jurisdictie van de Staten van Holland bevond, enige bescherming

tegen de Amsterdamse autoriteiten. Zij zouden Adriaan alleen kunnen arresteren met de medewerking van de graaf van Culemborg.

Zoals we inmiddels weten, schaarde de stad zich zonder enig verzet achter het Amsterdamse verzoek tot uitlevering. Maar net als kamerheer Mortaigne was Koerbagh zijn vervolgers te snel af en ontkwam hij naar Leiden. Uiteindelijk werd hij vanuit een herberg in Everdingen verraden door de anonieme tipgever uit het graafschap Culemborg.

De grote vraag blijft natuurlijk wie die verrader was, wie de man was met het ‘dassie om den hals gebonden met een root lint’. Wie kende Adriaan zo goed dat hij zelfs wist waar de sleutel van zijn onderduik-kamer in Leiden lag? Wie wist dat Adriaan met een zwarte pruik in die stad rondliep?

In de literatuur wordt weleens gesuggereerd dat het Abraham van Berkel geweest zou kunnen zijn, Adriaans studiegenoot die in Culemborg woonde. Van Berkel had schulden en de beloning van in totaal 2000 gulden zou hem zeker van pas gekomen zijn. Maar de anonieme verklikker had Abraham van Berkel in zijn relaas over Adriaans doen en laten enkele keren genoemd als mogelijk medeplichtige aan diens radicale ideeën. Het zou vreemd zijn als de verrader dergelijke negatieve aandacht op zichzelf zou vestigen.

Maar wie *dán* was de man met het dassie en het rode lint? Dat is een vraag waarop het antwoord voor ons misschien altijd een raadsel blijft.

Bibliografie

Zie ook het ‘Dossier Koerbagh’ op de website www.voetvanoudheusden.nl. De in deze opgave vermelde internetadressen zijn via dit dossier eenvoudig te raadplegen.

Primaire bronnen

1. Hans Bontemantel, Aantekeningen van verschillende zaken II. Stadsarchief Amsterdam, toegangsnummer 5059, inventarisnummer 39.
Met dank aan Frank Mertens voor zijn transcriptie.
2. Bericht van Culemborgse gerechtsbode, Regionaal Archief Rivierenland, OAC, inv.nr. 82, register van publicatiën.
Met dank aan Bert Blommers voor zijn transcriptie.
3. Notities geschreven door Cornelis van Maersche in 1673 in een exemplaar van *Bloemhof*. Zie het artikel van Cis van Heertum dat binnenkort verschijnt: ‘A not so harmless drudge: the survival of Koerbagh’s *Bloemhof van allerley lieflijkheyd* (1668)’, in *Quaerendo* (2021).
4. *Het nieuwe Hoornse speel-werck, bestaende uyt verscheyden ernstige en vroolijcke gezangen en gedichten van C. G., v.d. H. en C.G. K. &c.*, eerste editie 1672. Voor de tweede editie zie <https://www.dbnl.org/tekst/groeo25nieuo2—01/>
5. Koerbagh, Adriaan (1668), *Een Bloemhof van allerley lieflijkheyd sonder verdriet*.
Zie: <https://www.dbnl.org/tekst/koeroo1bloeo1—01/>
6. Huygens, Christiaan (1893), *Oeuvres complètes. Tome V. Correspondance 1664-1665*.
Zie: <https://www.dbnl.org/titels/titel.php?id=huygoo3oeuvo5>

Secundaire Literatuur

- Bunge, Wiep van (2011), ‘Introduction’ in M. Wielema red., *Adriaan Koerbagh, A Light Shining in Dark Places, to Illuminate the Main Questions of Theology and Religion*. Leiden: Brill.
- De Navorscher* (1877), Jaargang 27.
<https://www.dbnl.org/tekst/—navoo1187701—01/index.php>

- Gijswijt-Hofstra, M. (1984), *Wijkplaatsen voor vervolgen. Asielverlening in Culemborg, Vianen, Buren, Leerdam en IJsselstein van de 16de tot 18de eeuw*. Dieren: De Bataafsche Leeuw.
- Heertum, Cis van (2011), 'Reading the career of Johannes Koerbagh: the auction catalogue of his library as a reflection of his life', *Lias. Journal of Early Modern Intellectual Culture and its Sources*, 38-2.
- Heijden, M. P. C. van der (2014), *Misdadige vrouwen. Criminaliteit en rechtspraak in Holland 1600-1800*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Helmers, Helmer J. en Geert H. Janssen (2018), *Cambridge Companion to the Dutch Golden Age*. Cambridge: CUP.
- Israel, Jonathan I. (1984), *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness, and Fall, 1477-1806*. Oxford: Clarendon Press.
- Laurens, Hannah (2019), *De rede: bron van geluk voor iedereen. Inleiding tot de filosofie van Adriaan Koerbagh 1633-1669*. Nijmegen: Uitgeverij Vantilt.
- Leeuwenburgh, Bart (2012), *Het noodlot van een ketter*. Nijmegen: Uitgeverij Vantilt.
- Prak, Maarten (2012). *Gouden Eeuw. Het raadsel van de Republiek*. Amsterdam: Boom.
- Sanders, Ewoud (1993). *Woorden van de duivel. Een bloemlezing uit het enige verboden Nederlands woordenboek*. Utrecht: De Bijenkorf.

ILLUSTRATIES OMSLAG

Voorzijde: bladzijde uit Bloemhof. Embassy of the Free Mind | Bibliotheca Philosophica Hermetica Collection, Amsterdam.

Achterzijde: moderne tekening van Adriaan Koerbagh van de hand van Frank Dam (www.frankdam.nl). Eerder geplaatst bij een artikel van Nelleke Noordervliet over de 'Helden van het vrije woord' in NRC Handelsblad van 18 juni 2007.

Over de auteur

HANNAH LAURENS studeerde filosofie aan de universiteiten van Londen (BA), Bern (MA) en Oxford (BPhil). Haar werk is onderscheiden door de British Society for the History of Philosophy. Bij uitgeverij Vantilt verscheen van haar hand *De rede: bron van geluk voor iedereen. Inleiding tot de filosofie van Adriaan Koerbagh 1633-1669*. Momenteel rondt zij haar promotieonderzoek over Aristoteles af aan de Universiteit van St Andrews. Na haar promotie zet zij haar onderzoek over Spinoza en Koerbagh voort met een Lisa Jardine History of Science Award van de Royal Society en een Junior Fellowship van de Universiteit Utrecht. Wanneer Hannah in Nederland is, woont zij in Culemborg.

COLOFON

Culemborgse Voetnoten, nummer 69

ISSN: 0929-1334

augustus 2020

Een uitgave van het 'Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden'

Opgericht 14 oktober 1937

www.voetvanoudheusden.nl

Redactie

Jaap Borggreve

Michiel Bugter

Yvonne Jakobs

Kees van de Vate

Marjolijn de Winter

Redactieadres

Michiel Bugter

Spoorstraat 34, 4101 XK Culemborg

E-mail: redactie@voetvanoudheusden.nl

Bijdragen kunnen per e-mail worden gezonden naar de redactie.
Auteurs wordt verzocht zich te houden aan de redactionele richtlijnen,
die te lezen zijn op de website van het Genootschap.

Vormgeving en grafische productie

Studio Bassa, Culemborg

Secretariaat Genootschap

Ben Holtkamp

Jacobsvicarie 18, 4105 CT Culemborg

E-mail: secretaris@voetvanoudheusden.nl

Bankrekening

NL90 INGB 0005 023 582

t.n.v. Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden.

Lidmaatschap

Lid worden van Voet van Oudheusden?

Mail ledenadministratie@voetvanoudheusden.nl

De contributie bedraagt € 17,50 per jaar.

Een extra bijdrage stelt het bestuur bijzonder op prijs.

Voet van Oudheusden is een culturele ANBI.

Culemborgse Voetnoot 2020-69

Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden

www.voetvanoudheusden.nl